

ARAP-İSLAM DÜŞÜNCESİNDE ŞÜPHENİN SEMANTİK İNŞASINDA ‘RAYB’ KAVRAMININ ANLAM TEZAHÜRLERİ

Hamza ELYASİNO*

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 01 Temmuz 2026, **Kabul Tarihi:** 24 Ağustos 2026, **Yayın Tarihi:** 25 Eylül 2026, **Atf:** Elyasino, Hamza. “Arap-İslam Düşüncesinde Şüphenin Semantik İnşasında ‘Rayb’ Kavramının Anlam Tezahürleri”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 26/3 (Eylül 2026): 1895-1926.

DOI: 10.33415/daad.1982977

Öz

Arap dilinde şüphe olgusunu karşılayan rayb (r-y-b) kökü, salt zihinsel bir tereddüdü aşarak insanın varoluşsal çalkantılarına işaret eden derin bir anlamsal arka plana sahiptir. Bu makale, bu kökün temel anlam çekirdeğinden hareketle Câhiliye döneminden modern felsefi metinlere kadar uzanan semantik evrilimini merkeze almaktadır. Klasik şiir divanları, Kur'an-ı Kerim, hadis, fıkıh ve modern dönem düşünce metinleri üzerinden yürütülen kök temelli anlamsal tahliller, kavramın dildeki yapısal dönüşümünün izini sürmektedir. Elde edilen veriler, rayb lafzının başlangıçta kovanın sarsılması ya da uyku sersemliği gibi tamamen fiziksel çalkantıları ve biyolojik ihtiyaçları gözlemlerken, zamanla ölüm ve kader karşısında duyulan ontolojik kaygıya dönüştüğünü göstermektedir. İslam'ın doğuşuyla birlikte bu kavram, iman ile inkârı birbirinden ayıran itikadi bir kategori hüviyeti kazanmış; fıkıh literatüründe ise nesebin korunmasını sağlayan hukuki bir ölçüt olarak yaygınlaşmıştır. Modern dönemde ise kavramın, Batı menşeli epistemolojik kuşuculuğu ve psikolojik krizleri karşılayan yeni formlara büründüğü görülmektedir. Netice itibarıyla rayb, Arap-İslam tasavvurunda sıradan bir bilişsel boşluğu ifade etmekten çok ötesine geçerek; kurulu nizamın kargaşaya dönüşme tehlikesini ve insanın bilinmezlik karşısındaki köklü huzursuzluğunu temsil eden çok katmanlı bir inşayı yansıtmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Edebiyatı, İrtiyâb, Semantik, Varoluşsal Kaygı.

* Öğr. Gör., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, Arapça Mütercim ve Tercümanlık Bölüm, Samsun/Türkiye, hamza.elyasino@omu.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1357-0438>.

Semantic Manifestations of the Concept of 'Rayb' in the Semantic Construction of Doubt in Arab-Islamic Thought

Hamza ELYASINO*

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 01 July 2026, **Accepted:** 24 August 2026, **Published:** 25 September 2026, **Cite as:** Elyasino, Hamza. "Semantic Manifestations of the Concept of 'Rayb' in the Semantic Construction of Doubt in Arab-Islamic Thought". *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 26/3 (September 2026): 1895-1926.

DOI: 10.33415/daad.1982977

Extended Abstract

This article investigates the semantic evolution and existential dimensions of the root rayb in Arab-Islamic thought. While the existing academic literature predominantly analyzes the concept of doubt through the epistemological term shakk or within the strict confines of theological and philosophical debates, this study adopts a root-based semantic approach to reveal the deeper, multi-layered historical trajectory of rayb. The primary objective of this research is to transcend the conventional binary of certainty versus doubt, demonstrating that rayb is not merely a cognitive deficiency but a profound existential condition indicating turbulence, instability, and ontological anxiety.

To achieve this objective, the research employs a root-based semantic analysis methodology, tracing the contextual shifts of the term across a broad historical and interdisciplinary spectrum. The qualitative analysis encompasses classical Jahiliyyah and Muḥadram poetry, the Holy Quran, prophetic traditions, classical Islamic jurisprudence texts, and modern philosophical and literary translations. By isolating the core meaning of the root and systematically observing its structural and conceptual transformations, the study maps how the Arab-Islamic imagination institutionalized the concept of doubt over centuries.

The research findings indicate four major semantic phases in the evolution of the concept. First, in the pre-Islamic Jahiliyyah period, the term initially described purely physical agitations or biological needs, such as the shaking of a water

* Instructor, Ondokuz Mayıs University, School of Foreign Languages, Department of Arabic Translation and Interpreting. Samsun/Türkiye, hamza.elyasino@omu.edu.tr
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1357-0438>.

bucket or the restlessness of sleep deprivation. However, it rapidly evolved in classical poetry into a powerful metaphysical metaphor. Expressed frequently as the turbulence of time and the calamities of death, it reflected an intense ontological anxiety and the fundamental fragility of human stability in the face of an unpredictable fate. Second, with the advent of Islam, the Quranic and prophetic discourse redefined *rayb* as a strict theological category. It was positioned as an active, destructive skepticism that prevents the establishment of absolute faith in the human heart, thereby distinguishing sincere belief from hypocrisy.

Third, within the realm of Islamic jurisprudence, the concept underwent a rigorous procedural institutionalization. It shifted from a subjective psychological fear to an objective legal criterion, specifically utilized in family law to regulate waiting periods and ensure the accurate protection of lineage. Fourth, in the modern era, the root experienced further semantic expansion due to interactions with Western thought. It generated entirely new terminologies to accommodate complex modern concepts, representing both systematic philosophical skepticism and psychological paranoia or pathological doubt.

In conclusion, the historical and semantic journey of the root *rayb* demonstrates the highly dynamic capacity of the Arabic language to adapt to shifting cultural, theological, and legal paradigms. The findings definitively establish that in the Arab-Islamic worldview, doubt extends far beyond a simple epistemological void. It is a comprehensive, multi-layered construct that represents the persistent threat of chaos to an established order and encapsulates the fundamental human restlessness in the face of existential uncertainty. This semantic mapping provides a crucial framework for future comparative studies on related concepts such as *shakk* and *zann*, offering a deeper anthropological reading of Arab-Islamic intellectual history.

Keywords: Arabic Language and Literature, Irtiyāb, Semantics, Existential Anxiety.

Giriş

Dil, insanın varlıkla kurduğu ilişkinin en eski şahididir. Kelimeler, salt iletişim araçları olmanın ötesinde, bir kültürün dünyayı kavrayış biçimini, varoluş karşısında aldığı konumu ve hakikate yönelik tarzını taşıyan anlam yapılarındandır. Bu çalışma, Arap dilinin köklü ve çok katmanlı kelimelerinden biri olan (ر ي ب) *r-y-b* kökünün semantik yapısını ve bu yapının tarihsel süreç içerisindeki izdüşümlerini konu edinmektedir. (ر ي ب) kökü, ilk bakışta basit bir “şüphe” kavramına karşılık gelse de, erken dönem Arap literatürüne yönelen dikkatli bir incelemeyle bu basit karşılığın ötesinde zengin bir anlam dünyasıyla karşılaşılacaktır. Zira bu kökten türeyen anlamın, soyut ve mantıksal bir “şüphe” kavramına indirgenemeyecek kadar geniş olduğu görülecektir. Câhiliye dönemi Arap şiirinde *rayb*, fiziksel ihtiyaç ile psikolojik sarsıntı arasında bulunan ve ni-

hayetinde sabitelerin sarsılmasına yol açan bir “istikrarsızlık” durumunu ifade etmektedir.

Literatür incelendiğinde, Arap-İslam düşüncesinde şüphe kavramını ele alan çalışmaların çoğunlukla epistemolojik bir terim olan (الشك) “şekk” kelimesi veya kelâmî ve felsefi tartışmalar ekseninde şekillendiği görülmektedir. Rayb kavramının salt sözlük anlamının ötesine geçerek; Câhiliye döneminden modern felsefi metinlere kadar geçirdiği varoluşsal ve semantik dönüşümü kök temelli bir yaklaşımla, bütüncül bir tarihsel süreklilik içinde inceleyen müstakil bir çalışmanın eksikliği göze çarpmaktadır. Bu bağlamda araştırmanın temel problemi; Arap-İslam düşüncesinde şüphenin anlamsal inşasında rayb kavramının sahip olduğu psikolojik, tarihsel ve varoluşsal derinliğin kavramsal analiz düzeyinde yeterince gün yüzüne çıkarılmamış olmasıdır. Çalışmanın alana sunduğu temel teorik katkı, şüphe kavramını mantıksal bir “yakîn-şüphe” ikiliği üzerinden okuyan yaklaşımları aşmasıdır. Araştırma, konunun varoluşsal ve antropolojik boyutunu doğrudan dilbilimsel verilerle temellendirmektedir. Bu çalışma, söz konusu kavramı salt mantıksal bir form olmaktan çıkarıp kültürel ve varoluşsal bir okumaya tabi tutarak literatürdeki bu boşluğu doldurmayı hedeflemektedir.

1898| db

Bu çalışma, (ر ي ب) kökünün anlamsal çerçevesini, Câhiliye döneminden modern felsefi terminolojiye kadar uzanan geniş bir yelpazede incelemeyi öngörmektedir. Araştırmanın temel meselesi, kökün merkez anlamıyla çekirdek yapısını tespit etmek ve bunun tarihsel süreç içerisinde nasıl bir anlamsal genişleme veya dönüşüm geçirdiğini ortaya koymaktır. Bu bağlamda (الشك) “şüphe/sarsıntı” kavramının anlamsal katmanları şu sorular etrafında ele alınacaktır: (ر ي ب) kökünün temel anlam çekirdeği nedir? Bu anlam çekirdeği, Câhiliye şiirinde hangi somut ve soyut bağlamlarda tezahür etmektedir? İslam’ın gelişiyle birlikte kökün anlamında nasıl bir dönüşüm yaşanmış, hangi fikhî veya kelâmî terimler türetilmiştir? Modern dönemde Batı felsefesiyle kurulan temas, kökün anlamsal gelişimine nasıl bir yön vermiştir?

Araştırma; (ر ي ب) kelimesinin Câhiliye ve Muhadram dönemi şiirlerindeki kullanımlarıyla başlayıp, Kur’an metni ve Nebvî söylemle yeniden şekillenişini, belâgat ve edebî tenkit alanındaki işlenişini ve modern dönem felsefi metinlerdeki kullanımını içerecek

düzeyde geniş bir tarihsel yelpazeyi kuşatmaktadır. Bu durum, kökün hangi derinlikte olduğunu ve Arap-İslam düşüncesinin şüphe kavramını nasıl kurumsallaştırdığını göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Çalışma yöntemi, kök temelli semantik analiz olarak belirlenmiştir. Bu yöntem, bir kökten türeyen kelimelerin farklı bağlamlardaki kullanımlarını karşılaştırarak kökün anlamsal çekirdeğine ulaşmayı ve bu çekirdeğin tarihsel süreçteki dönüşümünü izlemeyi mümkün kılmaktadır. Bu çerçevede, Câhiliye dönemi şairlerinin divanları, Kur'an ayetleri, hadisler, fıkıh eserleri, belâgat kitapları ve modern felsefi metinler taranarak (ر ي ب) kökünden türeyen kelimelerin kullanım bağlamları tespit edilmiş ve bu bağlamlar arasındaki anlamsal ilişkiler analiz edilmiştir.

Bu çalışmanın önemi, Arap-İslam düşüncesinde merkezî bir konuma sahip olan *rayb* olgusunun dilsel temellerini ortaya koymasında yatmaktadır. Zira bu olgu, epistemolojik bir kategori olmasının ötesinde, insanın zamanla, çevresiyle ve kutsalla kurduğu ilişkide belirleyici bir varoluşsal durumdur. Bu durumun dildeki ifadesi olan (ر ي ب) kökünün semantik yapısını anlamak, Arap-İslam düşüncesinin bilgi, iman, güven ve istikrar kavramlarına yaklaşımını anlamak açısından da önemli ipuçları sunmaktadır. Çalışma, giriş ve sonuç bölümleri hariç, (ر ي ب) kökünün anlamsal katmanlarını kronolojik ve tematik bir düzen içinde ele alan dört ana bölümden oluşmaktadır.

db | 1899

1. Arap Dilinde Rayb Kelimesinin Temelleri

(ر ي ب) kökünün semantik yapısı ve erken dönem Arap literatüründeki izdüşümleri kapsamlı bir biçimde analiz edildiğinde, bu kökten türeyen mananın, (الْيَقِينُ) “*kesin bilgi*” karşısında konumlanan soyut ve mantıksal bir şüphe kavramına indirgenemeyeceği anlaşılmaktadır. Zira bu kavram, insanın hem iç dünyasına hem de çevresine etki eden, hareket ve çalkantı yüklü varoluşsal bir durumu ifade etmektedir. Nitekim klasik Arapça sözlüklerde kelimenin etimolojik çekirdeği salt şüphe boyutuyla sınırlandırılmamış; bununla birlikte insanın ruh dünyasını sarsan (الْخَوْفُ) “*korku*” ve (الْإِزْعَاجُ) “*rahatsızlık veren sarsıntı*” duygularını da kapsayan bir hâl olarak ta-

nımlanmıştır.¹ Câhiliye ve Muhadramûn dönemi Arap dili kullanımı-
mında (الرَّيْبُ) “şüphe/sarsıntı”; fiziksel ihtiyaç ile psikolojik sarsıntı
arasında salınan ve nihayetinde sabitelerin sarsılmasına yol açan
derin bir istikrarsızlık durumunu karşılamaktadır. Bu varoluşsal
sarsıntı ve felaket boyutu, İslam'ı idrak etmiş olmakla birlikte Hz.
Peygamber'i görmemiş olan Muhadram şair Ebû Züeyb el-Hüzelî'nin
(öl. 27/648) meşhur ayniyyesinde çarpıcı bir biçimde örneklendi-
rilmektedir. Şair, çocuklarını kaybettiği mersiyesinde zamanın ve
ölümün getirdiği sarsıntılar anlamında (رَيْبُ الْمَوْتِ) “ölümün sarsıntısı”
ve (رَيْبُ الدَّهْرِ) “zamanın sarsıntısı” tamlamalarına başvurarak şöyle
demektedir:²

أَمِنَ الْمَوْتَ وَرَيْبَهَا تَتَوَجَّعُ وَالْدَّهْرُ لَيْسَ بِمُعْتَبَرٍ مَنْ يَجْزَعُ
وَيَحْلُدِي لِلشَّامِتِينَ أُرِيهِمْ أَيُّ لَرَيْبِ الدَّهْرِ لَا أَتَضَعُّعُ

Ölümün ve onun getirdiği sarsıntılardan mı feryat edi-
yorsun? Oysa zaman, feryat edeni hoşnut etmez...

Düşmanlara karşı metanetimi kuşanıp onlara gösteriyo-
rum ki; ben zamanın felaketleri ve sarsıntıları (رَيْب) kar-
şısında asla boyun eğmem!

Bu dizelerde açıkça görüldüğü üzere (الرَّيْبُ) kelimesi, epistemo-
lojik bir şüpheyi yani (الشَّكُّ) “şekk” kavramını imlememekte; bilakis
ölümün ve zamanın insanın hayatında yarattığı yıkıcı, ani ve sarsıcı
çalkantıları ifade etmektedir. Şüpheyi besleyen bu somut ve maddi
çalkantı boyutu, el-Anber b. Amr et-Temîmî'ye (öl. ts.) nispet edilen
şiirde de belirgin bir biçimde öne çıkmaktadır. Şair bu dizelerde
kovanın hareketi ile nefsin sarsıntısı arasında kurduğu analogi üze-
rinden, (الرَّيْبَةُ) “kuşku/kaygı” hâlinin, psikolojik bir çalkantıya dönü-
şen fiziksel bir istikrarsızlıktan neşet ettiğini dile getirmektedir:³

¹ Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed İbnî Faris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luğa*, thk. Abdusselam Muhammed Harun (Kahire: Matbaatu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1392/1972), “ryb”, 2/464-465; Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Ali b. Ahmed el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânü'l-'arab*, thk. Komisyon (Beyrut: Dâr Sâdır, 1414/1994), “ryb”, 1/442-443.

² İzzeddin İbnü'l-Esîr Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Cezerî, *Usdül-gâbe fi ma 'rifeti's-şahâbe*, thk. Ali Muhammed Muavvız - Adil Ahmed Abdülmevcud (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1994), 6/100.

³ Abdülhamîd b. Abdillâh el-Muaynî, *Şi'ru Benî Temîm fi'l-'asri'l-câhilî* (Büreyde: Menşûrâtü Nâdî el-Kasîm el-Edebî, 1402/1982), 472.

قَدْ رَأَيْتِي مِنْ دَلْوِي اضْطَرَّاهَا وَالنَّأْيُ فِي بَهْرَاءِ وَأَعْرَاهَا

Kovamın çalkalanıp durması kuşkulandırdı beni /
Behrâ'daki o uzaklık ile gurbet hali.

Bu örnekte (رَأَيْتِي) “kuşkulandırdı” fiili, doğrudan (اضْطَرَّاهَا) “çalkalanması” kelimesi ile ilişkilendirilerek açık bir nedensellik taşımaktadır. Zira kovadaki hareket, nefiste kaygı kıvılcımını ateşlemekte; somuttan akledilene yönelen bu geçiş, fiilin anlamsal gelişimindeki en belirleyici niteliği oluşturmaktadır. Ancak meselenin boyutu fiziksel hareket kaynaklı bir çalkantının da ötesine geçmektedir. Ümeyye b. Ebi’s-Salt es-Sakaffî’nin (öl. 5/626) (الرَّيْبُ) lafzını, sükûneti kesintiye uğratan bir ihtiyaç anlamında kullanması, kelimenin anlam alanını daha da genişletmektedir. Şair, sükûnun saflığını bulandıran biyolojik bir ihtiyacı şu dizelerle ifade etmektedir:⁴

خَرَقَ نَيْمٌ كَهَاجٍ فِي نَوْمِهِ لَمْ يَفُضْ رَبِّبُ تُعَاسِهِ، فَيَهْجُدُ

Şaşkın bir sarhoş gibi yalpalar uykusundaki uyurgezer /
Uykusunun raybını (sıkıntısını-rahatsızlığını) gideremedi, uyanamadı.

db | 1901

Burada (الرَّيْبُ), rahatın tamamlanmasına engel olan kaygı ve ihtiyaç anlamına gelmektedir. Bu anlam, (الْيَقِينُ) “kesin bilgi” hâlinin tamamlanmasına engel olan şüphe olgusuyla kavramsal düzeyde kesişmektedir. Kavramın sahip olduğu bu maddi ve psikolojik yapı, dilin şüpheyi ifade etmek için neden bu lafzı ödünç aldığını açıkça göstermektedir. Zira şüpheli durumdaki bilgi de çalkantıdan ve yakîne ulaşma ihtiyacından kaynaklanmaktadır. Tıpkı (رَبِّبُ التُّعَاسِ) “uyku ihtiyacı” örneğinde, kişinin rahatlamasının önünde duran çalkantı ve uykuyu tamamlama ihtiyacının kastedilmesi gibi. Sonuç olarak tüm bu kullanımlar, kelimenin anlam özünde, sükûn ve yakînin endişe verici ârizî bir durumla kesintiye uğramasının yattığını teyit etmektedir.

1.1. Câhiliye Şiirinde Varoluşsal Bir Sarsıntı Olarak Rayb

(رَبِّبُ الدَّهْرِ) “zamanın sarsıntıları” ve (رَبِّبُ الْمَنُونِ) “ölümün musibetleri” tamlamaları, anlık ve basit çalkantılardan ziyade, insanın zaman

⁴ Ümeyye b. Abdillâh b. Ebi’s-Salt es-Sakaffî, *Şerhu dîvâni Ümeyye b. Ebi’s-Salt*, thk. Seyfeddîn el-Kâtib - Ahmed İsâm el-Kâtib (Beyrut: Dâru Mektebeti’l-Hayât, 1400/1980), 30.

karşısındaki acziyetine işaret eden metafizik bir boyut taşımaktadır. Bu kavramsal çerçevenin erken dönem Arap edebiyatındaki en belirgin örneklerinden biri, Mâlik b. Fehm el-Ezdî'ye (öl. ts.) nispet edilen şiirde görülmektedir. Şiirde (رَيْبُ الْمَنَآيَا) “ölümün getirdiği çalkantılar” tamlaması, beşerî güvencelere meydan okuyan kahredici bir güç olarak tasvir edilir. Burada dikkat çekici olan semantik dönüşüm, (ر ي ب) kökünün zamanın bizzat kendisine izafe edilmesidir. Zaman (dehr) salt bir süreklilik değil; (دُو رَيْبٍ) “mutlak bir kesinlikle öngörülmesi veya defedilmesi mümkün olmayan sarsıntıların fâili” olarak kavramsallaştırılmıştır:⁵

نَضْمُ الْجَارِ مَا أَقَامَ بِنَا رَيْبُ الْمَنَآيَا، وَالْدَّهْرُ دُو رَيْبٍ

Komşuya, bizimle kaldığı sürece ölümün belalarına karşı güvence verdim... oysa zaman, türlü belalar/çalkantılar sahibidir.

1902| db Zamanın (دُو رَيْبٍ) olarak nitelendirilmesi, Câhiliye düşüncesinde zamanın akışına egemen olan temel vasfın şüphe ve hayret olduğunu göstermektedir. Bu anlayışa göre varoluşta hiçbir şey sabit değildir; dolayısıyla istikrara dair elde edilen her türlü (الْيَقِينُ) “kesin bilgi”, bizzat (الرَّيْبُ) “zamanın sarsıntısı” tarafından tehdit edilen geçici bir durumdan ibarettir.

Abîd b. el-Ebras el-Esedî'nin (öl. [?]/555) zamanı (رَائِبٌ) “bulanıklaştıran ve karıştıran” olarak nitelemesi de bu durumu teyit etmektedir. Şair ism-i fâil kalıbını, zamanın çalkantı yaratma ve kaderleri değiştirmedeki sürekliliğine delalet etmesi için bilinçli olarak kullanır. Bu niteleme, insan varoluşunu daimî bir beklenti ve teyak-kuz hâline sokan bir gerçekliğe işaret etmektedir:⁶

دِنَارُ بَنِي سَعْدِ بْنِ ثَعْلَبَةَ الْأُكَلِّ أَدَاعَ يَحْمُ دَهْرٌ عَلَى النَّاسِ رَائِبٌ
فَأَذْهَبَهُمْ مَا أَذْهَبَ النَّاسَ قَبْلَهُمْ ضِرَاسُ الْحُرُوبِ، وَالْمَنَآيَا الْعَوَاقِبُ

⁵ Ahmed Muhammed Ubeyd, *Şu 'arâ'u Umân fi'l-Câhiliyye ve sadri'l-İslâm* (Ebûzabî: el-Mecmau's-Sekâfi, 2000), 80.

⁶ Abîd b. el-Ebras b. Hanş b. Mâlik el-Esedî, *Dîvânü 'Abîd b. el-Ebras*, thk. Hüseyin Muhammed Nassâr (Kahire: Şeriketü Mektebe ve Matbaati Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1377/1957), 8.

Sa'd b. Sa'lebe oğullarının eski yurtları... İnsanların üzerine, çalkantıya uğratan bir zaman geldi de onları dağıtıp savurdu.

Onları da, kendilerinden önceki insanları yok eden şey yok etti/ Savaşların şiddetli darbeleri ve sonu gelmez ölümler.

(رَبَابٌ) olarak nitelenen zaman, tıpkı şüphenin nefiste meydana getirdiği gibi işleri birbirine karıştırmakta, varoluş hakikatlerini ve istikrarı boşa çıkarmaktadır. Bu konu, el-Hansâ'nın (öl. 24/644) şiirinde daha da derinleşmektedir. Şair, zamanı nitelemek için mübalağa sığası olan (رَبَابٌ) kelimesini kullanarak, hayret verici ve dehşetli olayların yoğunluğuna işaret etmektedir. Aşağıdaki şiirde ağlama eylemi, tekrarlanan (الرَّبَابُ) “*bela ve sarsıntı*” karşısında kaçınılmaz bir tepkiye dönüşmektedir:⁷

يَا عَيْنُ، مَا لَكَ لَا تَبْكِينَ تَسْكَاةً إِذْ رَابَ دَهْرٌ، وَكَانَ الدَّهْرُ رَبَابًا؟

Ey göz, sana ne oldu da durmadan ağlamıyorsun? Madem zaman kuşku/bela getirdi ve zaman (zaten) durmadan bela getirendir?

db | 1903

Bu bağlamlarda (رَبَابٌ الدَّهْرُ) ve (رَبَابُ الْمُنُونِ) ifadeleri, salt belâgat terkipleri olmayıp negatif yakînin dakik bir ifadesini temsil etmektedir. Başka bir deyişle bunlar, geleceğin muhakkak surette (رَبَابٌ) “*sarsıntı*” ve çalkantı uyandıran şeyler taşıdığına dair kesin inancın dildeki karşılığı olabilmektedir. Bu noktada, Te'abbata Şerran el-Fehmî'nin şiirinde olduğu gibi, harf-i cer ile geçişli (müteaddi) hâle gelen fiilin delaletinde bir dönüşüm meydana gelmektedir. Fiil (عَلَى) “*üzerine*” edatıyla geçişli hâle getirilerek kullanıldığında; isabet etme ve istila etme anlamı kazanmakta, (الرَّوَابِ) “*musibetler*” ise insana hükmeden faal güçler hâline dönüşmektedir:⁸

أَغْرَكَ مِنِّي، يَا ابْنَ فَعْلَةٍ، عَلَيَّ عَشِيَّةً أَنْ رَابَتْ عَلَيَّ رَوَابِي؟

Ey soysuzun oğlu, hasta olduğum seni aldattı mı?/ O akşam ki musibetler üzerime çöktüğü halde?

⁷ Tumâdır bint Amr el-Hansâ, *Dîvânü'l-Hansâ*, thk. Sa'eb eş-Şeybânî - Enver Ebû Süveylîm (Amman: Dâr Ammâr, 1409/1988), 148.

⁸ Sâbit b. Câbir b. Süfyân el-Fehmî Teebbeta Şerran, *Dîvânü Te'ebbeta Şerran ve aḥbâruhû*, thk. Ali Zülfikar Şâkir (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1404/1984), 61.

Burada (الرَّوَابُ), yalnızca zihinsel şüphelerden ibaret olmayıp kırık veya hastalık gibi, endişe uyandıran ve durumu güçten zayıflığa dönüştüren gerçek olayları karşılamaktadır. Bu kullanım, (ر ي ب) kökünün yapısında, durumun olumsuz yönde değişmesi anlamının (salt şüpheden) çok daha derunî bir yer tuttuğunu göstermektedir.

1.2. Mürîb Kavramının Toplumsal Tezahürleri

Zamanın tabiatı gereği (رَبَّابٌ) “sürekli sarsıntı getiren ve çalkantı yaratan” olduğuna inanıldığında, insan bu olguyu doğal olarak toplumsal ilişkilerine de yansıtmıştır. Bu süreçte (الرَّيْبُ) “kor-ku/sarsıntı”, zamansal bilinmezlik korkusundan çıkıp, meçhul olan insanlara veya ilişkilere duyulan güvensizliğe dönüşmektedir. Bu durum şairlerin, güven ve şüphe diyalektiğinin hüküm sürdüğü insan ilişkilerinde daimî bir gerilimin varlığını ortaya koymalarına zemin hazırlamıştır. Urve b. Hizâm'ın (öl. 30/650) divanında (الاستِزَابُ) “şüpheyi arama veya bekleme” eyleminin, âşığının davranışla- rına yön veren bir saplantı hâline geldiği görülmektedir. Zira âşık, kendisini gözetleyenlerin nezdinde (الْمُرِيبِينَ) “şüphe uyandıranlar ya- hut zan altında kalanlar” konumuna düşecek bir dedikodudan sakı- narak sevgilisini ziyaretten kaçınmakta ve şöyle demektedir:⁹

وَأَحْبَسُ عَنْكَ النَّفْسَ وَالنَّفْسُ صَبَّةٌ بِذِكْرِكَ، وَالْمَمَشَى إِلَيْكَ قَرِيبٌ
مَخَافَةً أَنْ يَسْمَعَ الْوَشَاءَ بِظَنَّةٍ وَأَخْرُسُكُمْ أَنْ يَسْتَرْيَبَ مُرِيبٌ

Kendimi senden zorla alıkoyuyorum, oysa canım sana
özlem dolu/ Seni anıp duruyorum, üstelik sana gidilecek
yol da yakinken.

Dedikoducuların bir zanla koşturma endişesinden/
Öyle korkuyorum ki, şüpheci kimse şüphelenmesin diye.

Burada (الرَّيْبُ), sadece şüphe eden kişiyi değil, aynı zamanda şüphe uyandıran kişiyi karşılamaktadır; (الاستِزَابُ) ise bizzat bu şüp- henin içine düşmek anlamında kullanılmıştır. Cemîl Buthayne'de ise anlam daha da derinleşmektedir. Şair, şüphe ile nitelenmenin şid- detine delalet etmesi için ism-i tafdîl sîgası olan (أَرَيْبٌ) “en çok şüphe

⁹ Urve b. Hizâm b. Muhâcir b. Mâlik el-Uzrî, *Dîvânü 'Urve b. Hizâm*, thk. Antuvan Muhsin el-Kavvâl (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1416/1995), 26.

uyandıran” kelimesini kullanarak durumu emanetin bozulmasıyla ilişkilendirmektedir. Böylece (الرَّيْبُ), içsel bir duygu olmaktan çıkıp ahlaki yargı ve toplumsal davranış hanesine geçmektedir:¹⁰

بُعَيْتُهُ قَالَتْ: يَا حَبِيبُ، أَرَيْتَنِي فَعُلْتُ: كَلَانًا، يَا بُعَيْتَ، مُرِيبُ
وَأَرَيْتُنَا مَنْ لَا يُؤَدِّي أَمَانَةً وَلَا يَحْفَظُ الْأَسْرَارَ حِينَ يَغِيبُ

“Büseyne dedi ki: ‘Ey güzel, sen bende şüphe uyandırdın/ Ben de dedim ki: ‘İkimiz de Büseyne, şüphe içindeyiz”

“Şüpheyi düşürdüğümüz kişi, emaneti yerine getirmeyen/ Ve ortalıkta yokken sırları saklamayandır”

Bu dizelerde (الْإِرَابَةُ) “şüphe uyandırma”, muhatap nezdinde kuşku yaratmaya yönelik geçişli bir eylemi ifade ederken; (المُرِيبُ), davranışlarıyla bu şüphenin kaynağı ve odağı hâline gelen kişiyi nitelemektedir. Şüphe olgusunun sosyal psikolojik çözümlemesine dair en anlamlı ifadelerden biri de Beşşâr b. Bürd’ün (öl. 167/784) şiirinde karşılık bulmaktadır. Şair, (الْإِرَابَةُ) eylemini açıkça dile getirerek, bunun bazen söz konusu şüpheyi reddetmenin ya da etkisini hafifletmenin bir aracına dönüşebileceğine dikkat çeker. Bu da, açık yüreklilik temelinde inşa edilen insan ilişkilerinin işleyişine dair derin bir gözlem sunmaktadır:¹¹

أَخْوَكَ الَّذِي إِنْ رَيْتَهُ قَالَ: إِنَّمَا أَرَيْتُ، وَإِنْ لَا يَنْتَهُ، لَأَنْ جَائِنُهُ

Öyle bir dostun var ki, eğer ondan şüphelenirsen, ‘Ben (sadece) bir hata ettim’ der./ Eğer ona yumuşak davranırsan, onun tarafı da yumuşar.

Başka bir bağlamda ise (الرَّيْبَةُ) “kuşku” kelimesinin, hedefe rastgele savrulan hazır bir ithamdan ibaret olduğu görülmektedir. el-Murakkiş el-Asgar el-Bekrî (öl. [?]/569), sevgilisinin cömertliği yüzünden kendisini kınamasından yakınırken, kadını işkillendiren

db | 1905

¹⁰ Cemîl b. Abdillâh (Cemîl-i Buseyne) el-Uzrî, *Dîvânu Cemîl (Şi’ru’l-hubbi’l- Uzrî)*, thk. Hüseyin Muhammed Nassâr (Kahire: Mektebetü Mısır - Dâru Mısır, 1387/1967), 29.

¹¹ Beşşâr b. Bürd b. Yercûh el-Ukaylî, *Dîvânu Beşşâr b. Bürd*, thk. İhsân b. Rüşdî b. Ahmed Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdır, 1396/1976), 106.

şeyin aslında bir erdem, yani şanlı bir miras olduğunu dile getirmektedir.¹²

اَزْبَعِي اِمَّا يَرِيكَ مِنِّي اِزْتُ مَجْدٌ وَجَدْتُ لَبَّ، اَصِيل

Dur ey kadın, sakın ol! Benden sana kuşku veren her ne varsa/ Aslında kök salmış bir aklın gayreti ve ecdattan miras kalmış bir şereftir.

Bu kullanım, buradaki (الرَّيْبَةُ) kelimesinin sadakate ilişkin bir şüphe değil, aksine cömertlik ve harcamanın yol açacağı sonuçlara dair duyulan bir kaygı olduğunu teyit etmektedir. Bu durum da kavramın ilk anlamsal köküne, yani çalkantı ve endişe hâline işaret etmektedir. Diğer bir açıdan, suçsuzluk ve beraat bağlamında Adî b. Zeyd el-İbâdî (öl. [?]/600), hiçbir lekenin bulaşmadığı mutlak temizliğe işaret etmek üzere meçhul sîgada (لَمْ يُرَيْنِ) “şüpheye/lekeye bulaştırılmadılar” fiilini kullanır. Burada şüphe (rîbe), âdeta ırza yapışan bir kir olarak kurgulanmış olup, fiilin olumsuzlanması safiyetin mutlak ispatı anlamına gelmektedir.¹³

1906 | db

بَنَاتِ كِرَامٍ لَمْ يُرَيْنِ بَضْرَةً دُمَى شَرَفَاتٍ بِالْعَبِيرِ، رَوَاعَا

Soylu babaların kızlarıdır onlar; bir kıskançlıkla imtihan olmamış... Güzel kokulara bulanmış, göz alan birer bebek gibi saf ve temiz yetişmişler.

Buna karşılık, en-Necâşî el-Hârisî'nin (öl. 46/666) güvenilir emirleri hicvettiği şiirlerinde görüldüğü üzere, siyasi ve toplumsal eylemlerin de bir (الاستِزَابُ) kaynağı olabileceği anlaşılmaktadır. Bu kullanımda (الاستِزَابُ), ihanet ve tavırların istikrarsızlığından doğan güven yoksunluğunun karşılığı hâline gelmektedir.¹⁴

مَا بَالُ كُلِّ أَمِيرٍ يُسْتِزَابُ بِهِ دَيْنٌ صَحِيحٌ وَرَأْيٌ غَيْرُ مُلْبُوسٍ

Ne oluyor şu güvenilmeyen emirlere... Hem dinleri sağlam, hem kusursuz görünüyor idareleri!

¹² Rebîa b. Süfyân Murakkış el-Asgar, *Şi'ru'l-Murakkış el-Asgar*, thk. Nûrî Hammûdî el-Kaysî (Bağdat: Mecelletü Külliyyeti'l-Âdâb (Câmiatü Bağdâd), 1390/1970), 543.

¹³ Adî b. Zeyd b. Hammâd b. Zeyd el-İbâdî, *Dîvânu 'Adî b. Zeyd el-İbâdî*, thk. Muhammed Cebbâr el-Muaybid (Bağdat: Şeriketü Dâri'l-Cumhûriyye, 1385/1965), 139.

¹⁴ Kays b. Amr b. Mâlik en-Necâşî, *Dîvânu'n-Necâşî el-Hârisî*, thk. Sâlih el-Bekkârî (Beyrut: Müessesetü'l-Mevâhib, 1412/1991), 42.

Burada yer alan (يُسْتَرَابُ بِهِ) “kendisinden şüphe edilen” ifadesi, kişinin eylemlerinin, dinî inancı ve idari liyakati hakkında kuşku doğurduğu anlamına gelmektedir. Bu yaklaşım, siyasi ve toplumsal bağlamda *rîbenin*, salt bir zan değil; hıyanet ve tutarsız eylemlerden hareketle varılan, gözleme dayalı nesnel bir değer yargısı olduğunu ortaya koymaktadır.

1.3. Töhmets ve Suizan Bağlamında Rîbe Kavramı

(الرَّيْبَةُ) “kuşku” kelimesinin anlam alanı, özellikle husumet bağlamlarında açık bir töhmets ve suizanna doğru kaymaya başlamıştır. Nitekim Hâlid b. Züheyr el-Hüzelî’nin (öl. 28/649) şiirinde, bir kimsenin omuz koklama ya da elbiseyi çekme gibi basit davranışlarının bile (رَيْبَةً) “şüphe/töhmets” emaresi sayılmasından duyduğu acı şikâyetle rastlarız. Bu durum, akrabalık ilişkilerinde dahi derin bir güvensizliğin belirginleştiğini göstermektedir.¹⁵

يَا قَوْمُ، مَا لِي وَأَبَا دُوَيْبٍ؟ كُنْتُ إِذَا أَتَوْتُهُ مِنْ غَيْبٍ
يَسْأَلُ عَطْفِي، وَيَبْرُؤُ نَوْبِي كَأَنِّي أَرَيْتُهُ بَرِيْبٍ!

Söyleyin ey kavmim, ne hale geldik Ebû Züeyb’le?... Hani ben ona ansızın geldiğimde (böyle miydi)?

Yoklar omuzumu, çekiştirir elbisemi... Sanki ben bir suç işleyerek, bir töhmets altına girmişim!

Burada yer alan (أَرَيْتُهُ بَرِيْبٍ) “onu şüpheye düşürdüm/benim hakkımda kötü düşünmesine sebep oldum” ifadesi, fâili -vehim dahi olsamefûlde (nesnede) hâsıl olan şüphenin müsebbibi kılan geçişli fiilin son derece önemli bir örneğidir. Aynı anlam, Mâlik b. Hâlid el-Hunâî el-Hüzelî’nin yaban öküzünü tasvir ettiği şiirinde (رَيْبَةً) masdar sîgasıyla tekrar eder. Burada (رَيْبَةً) “şüphe/töhmets” kavramı, (إِجْحَاسٌ) “korku/ürperts” kelimesi ile birleşerek, etrafındaki her hareketi tehdit olarak yorumlayan av hayvanının hassas psikolojisini ifade etmektedir. Bu kullanım da bizi *raybin* ilk anlamsal köküne, yani çalkantı ve korkuya geri döndürmektedir.¹⁶

¹⁵ Halîl b. Ahmed b. Amr el-Ferâhîdî, *Kitâbü’l-‘Ayn*, thk. Mehdî el-Mahzûmî - İbrâhim es-Sâmerrâî (Kahire: Dâr ve Mektebetü’l-Hilâl, 1400/1980), 8/145.

¹⁶ el-Hasan b. el-Hüseyn es-Sükkerî, *Divânu’l-Hüzelîyyîn*, thk. Ahmed Muhammed ez-Zeyn (Kahire: Matbaatü Dâri’l-Kütübî’l-Mısriyye, 1415/1995), 3/3.

فَقَارَ مِنْ مَرْقَبٍ عَجَلَانَ مُفْتَحِمًا وَرَائِهِ رِيَّةٌ مِنْهُ وَإِيحَاسُ

Atıldı gözetleğinden, düşünmeden bir an ... Sardı içini
bir vesvese, bir yalnızlık duyan.

Ubeydullah b. el-Hur el-Cu'fî (öl. 68/687), beraat savunması bağlamında kendini nitelemek için ism-i fâil olan (رَائِبٌ) formunu kullanmaktadır. İbnü'z-Zübeyr (öl. 73/692) onu bu sıfatla görse de el-Cu'fî kendisinin bir şüphe ya da töhmet kaynağı olduğunu red-detmektedir. Burada (رَائِبٌ) “*itham edilen/sadakatinden şüphe duyulan*” anlamına gelmektedir. Bu kullanım, kelimenin fitneler çağında kazandığı siyasi boyutu da gözler önüne sermektedir:¹⁷

رَأَيْتُكَ تَعْصِي، وَتُسَمِّتُ شَانِيَا كَأَنِّي، يَمَا لَمْ أَجَرَمْ لَكَ، رَائِبٌ

Sen bana karşı gelir, düşmanımı sevindirirsin... Sanki
ben, işlemediğim bir şeyle sana töhmetliyim.

1908 | db

Câhiliye ve erken dönem şiirinde görülen tüm bu kullanımlar, (ر ي ب) kökünün salt mantıksal bir belirsizlik (şek) formundan ibaret olmadığını; bilakis ölümün sarsıntısı, zamanın felaketleri, toplumsal güvensizlik ve ahlaki töhmet gibi son derece geniş ve varoluşsal bir yelpazeyi kuşattığını göstermektedir. İnsanın doğa ve zaman karşısındaki acziyeti ile toplumsal ilişkilerindeki kırılganlıklar, dilde *rîbe* ve *rayb* kavramları üzerinden varlık bulmuştur. Arap dilinin zemininde şekillenen bu derin psikolojik ve sosyolojik altyapı, kavramın daha sonra Kur'an-ı Kerim ve İslami terminolojide kazanacağı inançsal, fikhî ve ahlakî boyutların da anlamsal temelini oluşturacaktır.

2. Fıkıh ve Akâid Bağlamında Rayb Kavramı

2.1. Kur'an-ı Kerim'de Rayb Kavramı

(الرَّيْبُ) “*şüphe/sarsıntı*” kavramının zamanın hareketine ve insan ilişkilerindeki çalkantılara dayanan Câhiliye dönemi kullanımından Kur'an-ı Kerim ve Nebvî söyleme geçildiğinde, (ر ي ب) kökünün ve ifti'âl veznindeki (الْإِيتَابُ) “*kuşkuyla düşme*” masdarının yeniden an-

¹⁷ Ahmed b. A'sem (İbn A'sem) el-Kûfî, *Kitâbü'l-fütûh*, thk. Ali Şîrî (Beyrut: Dâru'l-Advâ, 1411/1991), 307-302.

lamlandırıldığı görülmektedir.¹⁸ Bu yeniden şekillendirme, söz konusu kavramları iman ile küfür veya yakîn ile şüphe ekseninde ayırıcı bir sınır hâline getirmiştir. Bu bağlamda (الْإِشْتِيَابُ), salt zamansal bir bilinmezlik olmaktan çıkarak, insanın uhrevi akıbetini tehdit eden bilişsel ve akidevî bir tutuma dönüşmektedir.¹⁹ Bu köklü dönüşüm, Müddessir Sûresi'ndeki ilgili âyet-i kerîmede açıkça ortaya konmaktadır. Âyet, irtiyâbın nefyedilmesini (olumsuzlanmasını), (الْإِسْتِيفَانُ) “*kesin bilgi (yakîn) elde etme*” ve imanın artması durumlarıyla doğrudan ilişkilendirmiştir. Buna göre rîbenin yokluğu, Ehl-i kitap ve müminler nezdinde inancın sıhhati ve istikrarı için zorunlu bir şart olarak sunulmuştur: “*Biz cehennem in görevlilerini ancak meleklerden kıldık. Onların sayısını da inkâr edenler için salt bir imtihan (vesilesi) yaptık ki, kendilerine kitap verilenler kesin bir bilgiye (yakîn) ulaşsın, iman edenlerin imanı artsın; kendilerine kitap verilenler ve müminler asla kuşkuya (irtiyâb) düşmesinler...*”²⁰ Kur'an'da (الرَّيْبُ) kavramının (الْيَقِينُ) “*kesin inanç*” ile kurduğu zıtlık ilişkisi üzerinden yapılan semantik okumalar, bu dönemde şüphenin salt zihinsel bir eylemden ziyade itikadî bir kategori olarak konumlandırıldığını göstermektedir.²¹ Âyet bağlamında (وَلَا يَزْنَابُ) “*kuşkuya düşmesinler*” ifadesinin anlamsal tahlili, buradaki eylemin; delillerin yetersizliğinden veya meleklerin sayısı fitnesinden kaynaklanan çalkantılı bir şüphe hâli olduğunu ortaya koymaktadır. Kur'an-ı Kerîm'de (الْإِشْتِيَابُ) “*şüpheye düşme*” olgusunu (الْإِسْتِيفَانُ) “*kesin bilgiye ulaşma*” hâlinin tam karşısına yerleştirilerek; irtiyâbın salt bir cehaletten ibaret olmadığını, bilakis hakikatin kalpte karar kılmasına engel teşkil eden aktif ve yıkıcı bir zihinsel şüphecilik olduğunu göstermektedir.

Başka bir âyet bağlamında ise (الْمُرْتَابُ) “*şüphe eden/kuşku duyan*” terimi, psikolojik bir tasvir olmanın ötesine geçerek katı bir akidevî hüküm dairesine girmektedir. Mü'min Sûresi'nde (إِسْرَافٌ) “*haddi aşma*” vasfıyla eşleşen irtiyâb, ilahi saptırmanın bir karinesi hâline

¹⁸ Bekir Özudoğru, “Helal Değildir/ لَا يَحِلُّ Kalıbıyla Başlayan Hadis Metinleri Üzerine Lafız ve Anlam Eksenli Bir Analiz” 53 (Aralık 2022), 683-706.

¹⁹ Mehmet Köklüdağ, “Mecaz Fenomeni Üzerine Yapısal ve Semantik Bir Analiz”, *On-dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51 (27 Aralık 2021), 125-128.

²⁰ el-Müddessir 74/31.

²¹ İsmail YAKIT, “Semantik Analizler Işığında Kur'an'da 'Rayb' ve 'Yakîn' Kavramları” 2/1 (2003), 49-51.

gelerek; “İşte Allah, haddi aşan şüpheciye (müşrif, mürtâb) böyle saptırır”²² şeklinde inançsal bir sapma (dalâlet) anlamına bürünmektedir. Buradaki (مُرتَّب) (müfte‘il) vezninin kullanımı, irtiyâbın o şahıs için ayrılmaz ve kalıcı bir vasıf hâline geldiğini imlemektedir. Bu kalıp, kişinin (الرَّيْبَةُ) “kuşku” hâlini bizzat kurguladığını veya sabit bir tabiat olarak benimsediğini; bu durumun da nihayetinde yoldan sapmaya (dalâlet) yol açtığını ifade etmektedir.

Teslimiyet dairesinden çıkış olarak irtiyâbın kazandığı bu akidevî anlam, el-Hâris b. Süveyd el-Evsî’den (öl. 8/630) rivayet edilen bir haberde açıkça görülmektedir. el-Hâris, dindeki şüphesini reddetmek için (الزَّيْبُ) masdarını kullanmış ve bu kavramı İslam’dan çıkış (irtidat) ile eşdeğer tutarak erken dönem fikhî bağlamında ölüm cezasını meşru kılan bir gerekçe olarak konumlandırmıştır: (وَاللَّهُ، مَا كَانَ قَتْلِي إِيَّاهُ رُجُوعًا عَنِ الْإِسْلَامِ، وَلَا زَيْبًا فِيهِ) “Vallahi onu öldürmem İslam’dan dönmek (irtidat) sebebiyle olmadığı gibi, dinde bir şüpheye (irtiyâb) düşmem sebebiyle de değildir”²³

1910| db

Bu metinde (الزَّيْبُ) kelimesi, akidevî bir suç veya küfürle özdeşleşme hâli olarak kendini göstermektedir. Konuşmacı, irtidat cezasını kendinden uzak tutmak için “İslam’da şüpheye düşme” (irtiyâb) suçlamasını kesin bir dille reddetmiş; böylece terimin İslam’ın ilk dönemlerinde ne denli tehlikeli, hukukî ve akidevî bir yük kazandığını ortaya koymuştur. Buna karşılık, Arap şiirinde ism-i mef’ûl kalıbındaki (الزَّيْبُ) kelimesinin “kendisinden şüphe edilen” veya “açık olmayan iş” anlamında kullanıldığı da görülmektedir. el-Kattâl el-Kilâbî (öl. 66/685), kavmine yönelttiği gizli mesajdan (vahiy) (الزَّيْبُ) sıfatını nefyederek (olumsuzlayarak), sözündeki delaletin açıklığını ve anlamın kesinliğini şu şekilde vurgulamaktadır:²⁴

وَلَقَدْ لَحْنْتُ لَكُمْ، لَكَيْمًا تَقْهَمُوا وَوَحَيْتُ وَحْيًا لَيْسَ بِالْمُرْتَابِ

Size anlayasınız diye üstü kapalı söyledim... Ve bir işaret verdim ki, asla şüpheli değil

²² el-Mü’min 40/34.

²³ Ahmed b. el-Hüseyin b. Alî el-Beyhakî, *es-Sünenü’l-kebîr*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Kahire: Merkezu Hecer, 1432/2011), “cinayat”, 16493.

²⁴ Kâmil b. Mezrâ el-Kattâl el-Kilâbî, *Dîvânü’l-Kattâl el-Kilâbî*, thk. İhsân b. Rüşdî b. Ahmed Abbâs (Beyrut: Dârü’s-Sekâfe, 1381/1961), 36.

2.2. Fıkhî Bir Terim Olarak *el-Mürtâbe* Kavramı

(الْمُرْتَابَةُ) kavramı akidede gayba dair bir şüphely ifade ederken, İslam fıkhında (özellikle iddet ve talâk bahislerinde) hayız ve hamilelik durumu hakkında yaşanan belirsizliği ve şüphely karşılayan fıkhî bir anlama evrilmiştir. Bu noktada (الْمُرْتَابَةُ) “*durumu şüpheli olan kadın*” ve (الْمُسْتَرَابَةُ) “*kendisinden şüphely edilen kadın*” terimleri; kanı kesilen, âdet döngüsü düzensizleşen, hamile olup olmadığı veya menopoza girip girmedığı tam olarak bilinmeyen kadının durumunu tasvir eden ince fıkhî terimler olarak öne çıkmaktadır.²⁵ Bu çerçevede irtiyâb, artık salt psikolojik bir kaygı olmaktan çıkarak ibâha (mübahlık) ve iddet zamanlamasına doğrudan etki eden şer’î bir hüküm sebebine dönüşmektedir. Nitekim İmam Şâfiî (öl. 204/820) bu kavramı şu şekilde açıklamaktadır: “*Boşanmış kadınlardan (الْمُرْتَابَةُ) 'durumu şüpheli olanlar' ile kocası ölenlerden hamile olanlar, iddet sürelerini tamamlasalar bile nikâhlanamazlar. Zira onlar bu sayının/sürenin neye ait olduğunu (hamilelik mi yoksa âdet süresi mi?) kesin olarak bilmemektedirler*”²⁶

db | 1911

Kadının fıkıh dilinde (الْمُرْتَابَةُ) olarak nitelendirilmesi, onun bedninde beliren şüphenin fâili olduğuna veya fizyolojik durumunda irtiyâb vasfının kâim/geçerli olduğuna işaret etmektedir. Zira bu irtiyâb durumu, yasal iddet süresinin olağan akışını ve bitişini askıya alan fıkhî bir engeldir. Aynı anlamsal çerçeve, İbn Şihâb ez-Zühri’nin (öl. 124/742) ictihadında da görülmektedir. Zühri, bu irtiyâbı (belirsizliği) ortadan kaldırmak için somut bir zaman dilimi belirler ve (الرَّيْبَةُ) “*şüphely*” kavramını bedene âriz olan geçici bir hâl olarak nitelendirerek şöyle der: “*Eğer kadın genç olup (durumu hakkında) şüphely düşerse, bu (الرَّيْبَةُ) 'şüphely' hâliinden sonra tam bir sene iddet bekler*”²⁷ Bu metinde yer alan (الزَّكَاةُ) fiili fâili bizzat kadın olan lâzım (geçişsiz) bir fiil olup, onu bu duruma sevk eden temel etken âdet kanının kesilmesidir. Burada (الْمُرْتَابَةُ) karşısında üretilen fıkhî

²⁵ Hasan Selim Kiroğlu, “Arap Dileisi ve Hanefi Fakihi Hüsâmeddin Es-Sîgnâki’nin Arap Diline Dair Görüşleri”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 23/2 (30 Eylül 2023), 739-762.

²⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, *el-Ümm*, thk. Rifat Fevzi Abdülmuttalib (Mansûre: Dâru’l-Vefâ, 1422/2001), 6/559.

²⁷ Abdullâh b. Abdirrahmân ed-Dârimî, *Müsnedü’l-Dârimî*, thk. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî (Riyad: Dâru’l-Muğni, 1421/2000), 1/653 (No. 8716).

çözüm, rahim temizliğini kesin olarak garanti altına almak amacıyla iddet süresini uzatmaktır.

Abdurrahman b. el-Kâsım el-Utekî (öl. 191/806) ise *el-Müdevvenetü'l-Kübrâ* adlı eserde bu durum için (المُسْتَرَابَةُ) terimini kullanmaktadır: “Eğer kadın, 'Ben iddetim bittikten sonra evlendim' derse, söz/beyan onundur. Lakin eğer (مُسْتَرَابَةُ) 'durumu şüpheli/belirsiz' idiye, o (رَيْبَةُ) 'şüphe' kendisinden zâil olana (gidene) veya kadınların benzerini doğurduğu azami süre onun için geçene kadar evlenemez”²⁸

İmam Mâlik'ten (öl. 179/795) ise (مُسْتَرَاب) sığasının kendi kendine geçişli (müteaddi) tarzda kullanıldığı da rivayet edilmiştir. Bu kullanımda fiil, öznenin kendi iç dünyasına ve bedenine yönelmekte; kadın âdeti “kendi nefsinden” işkillenmektedir. Başka bir ifadeyle fıkıh, rîbe hâlini kadına yöneltilen dışsal bir isnat olarak değil; bizzat kadının kendi varlık alanında tecrübe ettiği, bedeninde aradığı veya fizyolojisinde karşılaştığı bir şüphe olarak kodlamaktadır. Nitekim şu hüküm aktarılmaktadır: “Kadın, kocası vefat ettiğinde dört ay on gün iddet bekler. Eğer (hamilelik yönünden) kendi nefsinden şüphelenirse, o (رَيْبَةُ) 'şüphe' kendisinden gidinceye kadar bekleme-ye devam eder”²⁹

Bu fikhî metinler, (مُسْتَرَاب) fiilinin yalnızca dışsal bir kuşku bildirmediğini; aksine, öznenin kendi bedensel/yerel yapısında beliren ve giderilmesi yine o sahada gerçekleşmesi beklenen somut bir te-reddüt durumunu ifade ettiğini göstermektedir.³⁰

Tüm bu fikhî değerlendirmeler; irtiyâb kavramının Câhiliye şii-rindeki soyut bir “psikolojik kaygı ve korku” duygusundan çıkıp, soyları korumaya ve rahimleri muhafazaya yönelik nesnel, fikhî ve usûlî bir ölçüte nasıl dönüştüğünü açıkça göstermektedir. Şüphe anlamındaki irtiyâb, yeni bir evliliğin helalliğine mâni olan (yakîni kaldıran) hukuki bir engele evrilmiştir. Modern dönemde de İslam hukuku literatüründe kadınlara ilişkin hükümlerin, bilhassa iddet ve nesep bağlamındaki şüpheli durumların (rîbe) akademik araştırmalarda önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Nitekim İslam

²⁸ Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes, *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*, thk. Ebû Saîd Abdüsselâm b. Saîd (Sahnûn) et-Tenûhî (Kahire: Matbaatü's-Saâde, 1323/1905), 2/445.

²⁹ Enes, *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*, 2/427.

³⁰ Hasan Selim Kiroğlu, “Arap Dili Belağatında Tevcih Sanatı”, *Journal of Language Research* 7/1 (Erişim 01 Ocak 2025), 111-124.

hukuku bağlamında kadınlara dair akademik söylemlerin bibliyometrik analizleri de bu konunun günümüz araştırmalarındaki merkezî konumunu teyit etmektedir.³¹

2.3. Yargı ve Meşruiyet Bağlamında el-İstirâbe Kavramı

“الاستيرابة”, Arapçada talep ya da varlık bildiren istifâl vezninde bir kelime olup, anlamı toplumsal, siyasî ve yargısal alanları kapsayacak şekilde genişlemektedir. Bu kelime, “şüpheyne çağırın bir durumu fark etmek” yahut “rîbe/şüphe” bulmak anlamını taşımaktadır. Bu anlam genişliği, Ebû Yûsuf el-Ensârî’nin (öl. 182/798) fıkıh metninde açık biçimde görülmektedir. Müellif, (الاستيرابة) kavramını yargısal bir hüküm vermede ya da kısıtlılar (mahcur) ile olan ilişkilerde bir ölçüt olarak kullanır ve şöyle der: “Bir töhmet yahut çocuktan yana işkillenilen (istirâbe) bir durum ortaya çıkmadıkça...”³² Bu ifadeyle, hukukî bir işlemin meşruiyet zeminini belirleyen “şüphe anı” vurgulanmış olmaktadır. Zira (يُسْتَرَابُ) fiili, “bir kimseden yana şüphe duymak” anlamına gelirken; buradaki (الاستيرابة) “şüphe duyma” eylemi olumsuz bir durumu değil; bilakis kadı ya da velinin, karşısındakinin davranışını incelemek, değerlendirmek ve meşruiyetini sınamak amacıyla gerçekleştirdiği eleştirel bir farkındalık tutumudur.

el-Câhız (öl. 255/869), (الاستيرابة) ile “töhmet” arasında doğrudan bir ilişki kurarak, Hz. Ebû Bekir’in makamına duyulan kesin inancın (yakîn), bizzat (الاستيرابة) “şüphe” olgusunu ortadan kaldırdığını belirtir. Buna göre *istirâbe*, mutlak güvenin ya da teslimiyetin tam karşısıdır. Nitekim Câhız bu durumu şöyle ifade etmektedir: “Görmez misin ki onu nasıl tasdik ve töhmetten uzak bir şekilde andı; onu taklit ve (الاستيرابة) ‘şüpheyne’ kaldırma makamına nasıl yerleştirdi?”³³

Ebu’l-Abbâs el-Kalkaşendî (öl. 821/1418) ise mimli masdar kalıbıyla (مُسْتَرَابٌ) “şüphelenilen şey/durum” ifadesini, şüphe mahalli ya

db | 1913

³¹ Büşra Nur Duran, “İslam Ceza Hukukuna göre Adli Tıp ve Maddi Delil, yazar Şevket Pekdemir”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47 (Aralık 2019), 594-597; Büşra Nur Duran vd., “Academic Discourses On Women In The Context Of Islamic Law: A Bibliometric Approach”, *De Jure* 17/1 (2025), 224-250.

³² Ya’kûb b. İbrâhîm Ebû Yûsuf, *İhtilâfu Ebî Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ*, thk. Ebû’l-Vefâ Muhammed el-Efgânî (Kahire: Matbaatü’l-Vefâ, 1357/1938), 74.

³³ Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhız, *Kitâbü’l-’Usmâniyye*, thk. Abdüsselâm Hârûn (Beyrut: Dâru’l-Cil, 1411/1991), 236.

da “şüpheyne çağırın unsur” anlamında kullanmıştır. Müellif şöyle der: “Onu isabetli gördüler; onlara bu hususta ne bir töhmet ne de bir (مُسْتَرَابٌ) 'şüphe/kusur' ilişti.”³⁴

(مُسْتَرَابٌ) “şüpheyne düştü”, (مُسْتَرَابٌ) “şüphe aradı/işkillendi”, (مُسْتَرَابٌ) “şüpheli durum” ve (مُسْتَرَابَةٌ) “durumu şüpheli kadın” gibi sîgaların anlamsal takibi, İslam-Arap düşüncesinde şüphe kavramının son derece dakik bir yapısı olduğunu ortaya koymaktadır. Bu semantik kurumsallaşma süreci, şüphenin yalnızca Câhiliye dönemine ait psikolojik bir korku olmaktan çıkıp; İslam hukuku, yargı ve delil (ispat) sistemlerinde meşruiyeti belirleyen usûlî bir işleve nasıl kavuştuğunu göstermektedir.

3. Rayb Kavramının Dönüşümü

3.1. Şiirde el-İrâbe ve el-İstirâbe Kavramlarının Dönüşümü

Fıkıh, (الِزْيَابُ) “şüpheyne düşme” kavramını nesebin korunmasına yönelik usûlî bir terime dönüştürürken; belâgat ve edebî tenkit, aynı (ر ي ب) kökünü, konuşanla muhatap arasında ve metinle gerçeklik arasındaki ilişkiyi düzenleyen hassas ölçütler geliştirmek üzere işlemiştir. Bu bağlamda (الِزْيَابَةُ) “şüphe uyandırma”, yalnızca bir kuşku yaratma anlamı taşımamakta; aynı zamanda bir manevra, gizleme ya da doğrudan şüpheyi bertaraf ederek kesinliği pekiştirme amacı güden bilinçli bir iletişim eylemi olarak karşımıza çıkmaktadır. Böylece Ebû Nuvâs (öl. 198/814), görünenin ötesinde gizli anlamlar barındıran ve şüpheyi karşılanan bir bakışı tasvir ederken ism-i mef'ûl kalıbındaki (مُسْتَرَابٌ) “şüpheli/gizemli” ifadesini kullanır. Burada (الِزْيَابَةُ) “şüphe arama/şüphelenme”, beden dilini okuma ve sözsüz iletişimin kodlarını çözme işlevi gören bir araç hâline dönüşmektedir.³⁵

وَنَاطِرَةٌ إِلَى مَنِ النَّقَابِ ثَلَاثُ حُظُيٍّ بِطَرَفِ مُسْتَرَابٍ

Peçeli bir güzel ki gözleri bana çevrili... İzler beni örülü şüpheli bakışıyla.

³⁴ Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'mâ fî sunâ'ati'l-inşâ* (Kahire: Matbaatü Dâri'l-Kütübi'l-Misriyye, 1913), 9/374.

³⁵ el-Hasen b. Hânî' Ebû Nuvâs, *Dîvânu Ebî Nuvâs*, thk. Ahmed Abdülmecîd el-Gazâlî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1372/1953), 5/102; Havva Özata, “Kur'an'da Rayb Kelimesinin Semantik Analizi”, *İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (2011), 208-2010.

Buradaki (مُشْتَرَاكٌ) bakış; bakan kişiyi niyetleri hakkında şüpheyeye davet eden ya da muhatabın merakını ve aynı anda kaygısını kışkırtan gizemli bir mesaj taşıyan bakış olarak öne çıkmaktadır. Bu kullanım, (الرَّيْبَةُ) “şüphe” kavramını ahlaki töhmet sahasından estetik anlamda baştan çıkarma sahasına taşımaktadır. Burada rîbe veren şey, şiirsel iğvanın (baştan çıkarmanın) bir parçası hâline dönüşmektedir. Siyasi methiye bağlamında ise el-Buhturî (öl. 284/897) zeki bir dil oyununa başvurur. Şair, övülen kişiyle ilişki âdabında ince bir denklem kurarak tek bir beyitte çokluk ve mübalağa ifade eden (مُتَرَبِّبٌ) “kuşku/kaygı veriyor” fiili ile dönüşlülük veya talep bildiren (أَسْتَرْيِبُ) “şüpheleniyorum/şüphe duyuyorum” fiilini bir arada kullanır:³⁶

يُرِيْبِي الشَّيْءُ تَأْتِي بِهِ وَأَكْبِرُ قَدْرَكَ أَنْ أَسْتَرْيِبَا

Getirdiğin şey kuşkulu, ancak senin şanın yücedir; sana şüpheyeye bakmayı büyük bir ayıp sayarım.

Şair, övgüye konu olan kişinin eyleminin görünürde şüphe uyandıran (مُتَرَبِّبِي) unsurlar taşıyabileceğini kabul etmekle birlikte, onun değerini yüceltme adına bu şüpheyeye teslim olmayı reddeder. Nesnel olarak “şüphe kaynağı teşkil eden unsur” ile öznel olarak “şüpheyeye kapılma” arasındaki bu gerilim, derin bir eleştirel bilinci açığa çıkarmaktadır. Di‘bil b. Ali el-Huzâî (öl. 246/860) ise, edebiyatın bir kahr sebebi olabileceği yönündeki acı hakikat karşısında, kendisi hakkında şüphe eden sıfatını olumsuzlamak üzere iftî‘âl kalıbından gelen ism-i fâil (مُتَرَبِّبٌ) “şüphe eden” ifadesini kullanır. Bu tercih, onun söz konusu acı hakikate dair tam bir kesinlik (yakîn) içinde olduğunu pekiştirmektedir:³⁷

وَقَدْ عَلِمْتُ، وَمَا أَصْبَحْتُ مُتَرَبِّبَا أَنْ أَلِيَّ أَذْرَكْتَنِي حِرْفَةُ الْأَدَبِ

Kesin olarak biliyorum, hiçbir şüphem kalmadı artık... Beni bu hale getiren, edebiyat mesleğidir.

Burada (الازْتِيَابُ), genellikle şüpheyeye eşlik eden psikolojik çalkantıyı ifade eder; şair, sarsılmaz bir kanaatte karar kıldığını ispat et-

³⁶ Kādî'l-kudât Ebü'l-Hasen Alî el-Cürcânî, *el-Vesâta beyne'l-Mütenebbî ve husûmihi*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm - Ali Muhammed el-Bicâvî (Kahire: Matbaatü İsâ el-Bâbî el-Halebî, 1386/1966), 28.

³⁷ Cürcânî, *el-Vesâta beyne'l-Mütenebbî ve husûmihi*, 330.

mek için bu durumu kendisinden nefyetmiştir (olumsuzlamıştır). İnsan ilişkilerinin eleştirisinde İbnü'r-Rûmî (öl. 283/896), belirli bir davranışı tasvir etmek için (الرَّيْبَةُ) “şüphe uyandırma” masdarını kullanarak, bunun kendisinde en üst derecede teyakkuz ve kuşku uyandırdığını belirtir:³⁸

وَيُرِيْنِي، كُلَّ الرَّيْبَةِ مِنْكَ تَأْنِيْتُ السَّمَائِلِ

Sende gördüğüm o huyların kadınsı nitelikler taşır... İşte budur beni kuşkunun tam ortasına atan.

Burada (الرَّيْبَةُ) “tam bir şüphe/rîbe” demektir. Huyların kadınsılaşması, şaire göre fâsit ve gizli bir cevhere delalet eden bir işarete dönüşmektedir. Zâhir ile şüphe edilen bâtın arasındaki bu bağlam, psikolojik ve toplumsal analizde (الرَّيْبَةُ) teriminin köklü yapısını göstermektedir. Nitekim İbnü'l-Esîr (öl. 637/1239) *el-Kâtib* adlı eserinde bu durumu özetleyerek; “Sende kusur (leke) oluşturan herkesi ya da seni kuşkulandıran her kuşkulu durumu (الرَّيْبَةُ) uzaklaştır” demektedir.³⁹

1916| db

3.2. er-Raybiyye ve el-İrtiyâbiyye Lafızlarının Modern Arapçada Terimleşmesi

Arap kültürünün modern döneme intikali ve Batı felsefesiyle kurduğu temas neticesinde (ر ي ب) kökü dikkate değer bir anlamsal genişleme yaşamış; karmaşık felsefi kavramları karşılamak üzere (الرَّيْبَةُ) “kuşkuculuk”, (الرَّيْبَةُ) “şüphecilik” ve (الرَّيْبَةُ) “kuşkucu” gibi yeni terimler türetilmiştir. Bu ifadelerle (الرَّيْبَةُ), yalnızca psikolojik bir hâli ya da toplumsal bir töhmeti ifade etmekten çıkmış; düşünsel bir mezhep ve bilgiye yaklaşımda bir yöntem hâline dönüşmüştür. Nitekim (الرَّيْبَةُ) terimi, Sâdık Celâl el-Azm’ın (öl.2016) metninde, kesin (yakînî) bilgiye ulaşma imkânını ya da nedensellik ilkesini sorgulayan felsefi ekolü tasvir etmek üzere kullanılmış olup müellif, mese-

³⁸ Alî b. el-Abbâs İbnü'r-Rûmî, *Dîvânu İbni'r-Rûmî*, thk. Hüseyin Muhammed Nassâr (Kahire: Matbaatü Dâri'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 1401/1981), 5/2035.

³⁹ Celâleddin Abdurrahmân es-Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara fî târihi Mısır ve'l-Kâhire*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1387/1967), 5/157.

leyi David Hume'a (öl. 1190/1776) göre hassas bir biçimde düşünmenin bizi Hume'un *kuşkuculuğuna* götüreceğini ifade etmektedir.⁴⁰

Yapay (sınâî) masdar olan (الرَّيْبِيَّةُ) kavramının kullanımı, şüpheyi kurumsallaştırmayı ve onu sadece psikolojik bir ârız/sapma olmaktan çıkarıp fikrî bir sisteme dönüştürmeyi amaçlayan modern bir dilsel üretime işaret etmektedir. Bu da Arap dilinin ve (ر ي ب) kökünün soyut felsefi kavramları kapsama yeteneğini göstermektedir. Konuyu Gazzâlî (öl. 505/1111) eksenli felsefi tartışmalarla ilişkilendiren Mustafa Sabri Efendi, karşıt görüşleri eleştirirken, onların tutunduğu (الرَّيْبِيَّةُ) “*kuşkucu/şüpheci*” ilkelere işaret etmektedir.⁴¹

Söz konusu kullanım, bizi Gazzâlî ve Descartes'te görülen “yöntemsel şüphe” ile Sofistlerdeki “mezhebî şüphe” arasındaki kadim tartışmaya geri götürmekle birlikte; bu kez klasik metinlerdeki (السُّكَّةُ) “*şüphe*” terimi yerine (الرَّيْبِيَّةُ) “*kuşkuculuk*” gibi modern bir lafızla karşılaştırır. Benzer bir kavramsal yaklaşım Azmi Bişâre'nin metinlerinde de görülmektedir.⁴²

db | 1917

Raybî düşünme, dogmaları incelemeyen kabul etmeyen eleştirel akla işaret eden nispeten olumlu bir anlam taşır ki bu durum bize, klasik Arap mirasındaki “yakînin ilk mertebesi” sayılan “şekk” (şüphe) yöntemini hatırlatmaktadır. Âdil Mustafa ise, dile ve onun rolüne karşı geliştirilen olumsuz/hastalıklı bir duruşu nitelemek için (الْإِشْيَاقِيَّةُ) “*şüpheci/paranoyak*” nispetini kullanır. Yazar, dilin hakikati temsil etme yeteneğinden aşırı şüphe duyan bir düşünür grubuna işaret ederek, onların meseleye olumsuz ve (الْإِشْيَاقِيَّةُ) “*paranoyak bir şüphecilikle*” yaklaştıklarını ifade etmektedir.⁴³

Bu bağlamda (الرَّيْبِيَّةُ) ile (الْإِشْيَاقِيَّةُ) arasındaki ince ayrım şurada temellenmektedir: (الرَّيْبِيَّةُ) daha çok epistemolojik ve felsefi bir ekolü (Skeptisizm) karşılarken; (الْإِشْيَاقِيَّةُ) daha ziyade psikolojik veya zihin-

⁴⁰ Sâdık Celâl el-Azm, *Dirâsât fî'l-felsefeti'l-garbiyyeti'l-hadîse* (Beyrut: Cedâvil li'n-Neşr, 2013), 92.

⁴¹ Mustafa Sabri Efendi, *Mevkıfu'l-'akl ve'l-'ilm ve'l-'âlim min Rabbi'l-'âlemîn* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1994), 267.

⁴² Azmi Bişâre, *ed-Dîn ve'l-'almâniyye fî siyâkin târîhi* (Beyrut: el-Merkezü'l-Arabî li'l-Ebhâs, 2011), 1/296.

⁴³ Âdil Mustafa, *Savtu'l-a 'mâk* (Windsor: Müessesetü Hindâvî, 2017), 163.

sel bir tutumu, aşırı şüphe ve suizanla nitelenen paranoyak bir tavrı ifade etmektedir.⁴⁴

3.3. Modern Arapça Çevirilerde Kuruntulu Kişiliğin İnşası: er-Rayyâb

Modern Arapça çevirilerde dikkat çeken bir diğer husus da Dostoyevski (öl. 1298/1881) eserlerinin çevirileriyle tanınan Sâmî ed-Durûbî'nin (öl. 1396/1976) tercümelerinde görüldüğü üzere, şüpheci karakterlerin patolojik (hastalıklı) boyutunu tasvir etmek için mübalağa sığası olan (الرَّيَّابُ) "aşırı kuşkucu/kuruntulu" teriminin tercih edilmesidir. Bu özgül kullanıma şu çeviri cümlesi örnek gösterilebilir: "Sen korkunç derecede (رَّيَّابٌ) 'aşırı kuşkucu/kuruntulu' birisin ey Prens!"⁴⁵

Bu kullanım, kökeni Câhiliye dönemine (el-Hansâ'nın (öl. 24/645) şiirine) dayanan eski bir sığayı modern dönemde ihya ederek; onu şüphe hastalığına (paranoya) yakalanmış insan doğasını tasvir etmek üzere yeniden kurgulamaktadır. (الرَّيَّابُ) burada sadece şüphe eden sıradan bir kişiyi değil; kimliğini ve ilişkilerini başkalarından sürekli (الزَّيَّابُ) "şüphe duyma" temeli üzerine inşa etmiş bir karakteri karşılamaktadır. Bu anlamsal transfer, kelimeyi salt bir hissiyat olmaktan çıkarıp patolojik ve psikolojik bir vaka tanımına dönüştürmektedir.⁴⁶

3.4. Rayb'ın Kaygı Kavramına Dönüşmesi

Muhammed Mehdî el-Cevâhirî'nin (öl. 1418/1997) şiirinde ism-i merre (yapılış sayısı) kalıbıyla gelen (الرَّيَّابَةُ) ifadesine rastlamaktayız. Bu kullanım, olayların yenilenmesiyle tekerrür eden "bir anlık şüpheyi" ya da belirli ve anlık bir rîbe (kuşku) hâlini işaret etmektedir.⁴⁷

⁴⁴ Şucâ' Müslim el-Ânî, *Kırâ'ât fî'l-edeb ve'n-nakd* (Şam: İttihâdül-Küttâbî'l-Arab, 1999), 6.

⁴⁵ Fyodor Mihayloviç Dostoyevski, *el-Ebleh*, çev. Sâmî b. Misbâh ed-Drûbî (Beyrut: Dâru İbn Rüşd, 1407/1987), 1/572.

⁴⁶ Zeynep binti Ali b. Hüseyin b. Ubeydullah b. Hasan b. İbrahim b. Muhammed b. Yusuf Fevâz el-Âmîlî, *ed-Dürü'l-menşûr fî tabakâti rabbâti'l-hudûr* (Kahire: el-Matbaatü'l-Kübra el-Emiriyye, 1894), 114.

⁴⁷ Muhammed Mehdî el-Cevâhirî, *el-A'mâlü's-şi'riyyetü'l-kâmile*, thk. İsâm Abdülfettâh (Kahire: Mektebetü Cezîretü'l-Verd, 1421/2001), 1/190.

وَأَسْتَجِدَّتْ مِنْ بَعْدِ تِلْكَ أُمُورٌ كُلُّهُنَّ اِشْتِبَاطٌ وَالتَّيَّاسَةُ

Ondan sonra öyle haller peydahlandı ki ... Her biri bir anlık şüphe, bir karışıklık.

Burada işlerin bizzat (اِشْتِبَاطٌ) “bir şüphe/kuşku anı” olarak nitelenmesi, ya mübalağa yoluyla öznenin şüpheyle özdeşleştirilmesinden ya da öznenin doğrudan masdarla haber verilmesinden ileri gelmektedir. Bu kullanım, yaşanan her yeni hadisenin başlı başına bir “şüphe birimi” ve bir “karışıklık dozu” teşkil ettiğini ifade eder.

Edebiyat, felsefe ve eleştiri bağlamlarında (ر ي ب) kökünden türetilen bu terimlere dair yapılan kavramsal tarama; söz konusu kavramın duyusal ve psikolojik bir çalkantıdan (kaygı), toplumsal bir töhmet ve güvensizliğe (rîbe); oradan felsefi bir ekole (raybiyye) ve nihayet yönetsel/psikolojik bir şüpheciliğe (irtiyâbiyye) nasıl evrildiğini açıkça ortaya koymaktadır. Bu çerçevede gerçekleşen anlamsal genişleme, insanın bilinmez ve şüpheli olanla mücadeledeki beşerî tecrübenin çok geniş bir alanını kuşatmaktadır.⁴⁸

db | 1919

4. Arap Şiirinde Rayb Kavramının Metafizik Boyutu

4.1. İhtiyaç ve Şüphe Bağlamında Rayb Kavramı

Arap-İslam düşüncesi, (ر ي ب) kökünün iki temel ekseni olarak “şüphe” ve “töhmet” anlamlarında karar kılmışken; eski dil kaynakları, neredeyse unutulmaya yüz tutmuş daha derin bir anlam katmanını gün yüzüne çıkarmaktadır. Şüphe, bilgiye duyulan bir “ihtiyaç” ise, (الرَّاب) “ihtiyaç” kavramı da doğrudan doğruya bir şeyin kendisine duyulan ihtiyacı ifade etmektedir. Bu durum, nadir bir isim kalıbı olan (الرَّاب) kelimesinin geçtiği bir Nebevî hadiste açıkça görülmektedir. Lafız burada, soru soranları harekete geçiren temel dürtüyü ya da ihtiyacı sorgulamak üzere şu şekilde kullanılmaktadır: “Sizi buraya getiren ihtiyacınız (râbukum) nedir?”⁴⁹

Bu noktada muhataplara şüpheleri değil, doğrudan gayeleri (ereb) ve ihtiyaçları sorulmaktadır. Bu durum, rayb ile ereb (ga-

⁴⁸ Mustafa Kara, “Kur’ân’da Zann Kavramı”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/19 (Haziran 2011), 195-200.

⁴⁹ Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *el-Câmi ‘u’s-sahîh*, thk. Muhibbuddîn el-Hatîb - Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: ed-Dâru’s-Selefiyye, 1400/1980), 3/253 (No. 4721); Özata, “Kur’an’da Rayb Kelimesinin Semantik Analizi”, 209-215.

ye/ihtiyaç) arasında derin bir anlamsal örtüşme bulunduğunu ya da (الرَّيْبُ) “*şüphe/sarsıntı*” kavramının kökünde “tatmin arayışını tetikleyen kaygı” anlamının yattığını sezdirmektedir. İhtiyaçtan doğan bu kaygının, Ümeyye b. Ebi’s-Salt es-Sakaffî’nin (öl. 9/630) şiirinde vücut bulduğu görülmektedir. Şair, uykudan önce gelen veya uykuyu bölen uykusuzluk ve çalkantı hâlini tasvir etmek üzere (النَّعَاسُ) “*uyku/sersemlik*” kelimesine tamlama formunda (الرَّيْبُ) “*ihtiyaç/kaygı*” lafzını ekler:⁵⁰

خَرَقْتُ بَهِيمٌ كَهَاجٍ فِي نَوْمِهِ لَمْ يَغْضُ رَيْبٌ نُعَاسِهِ، فَيَهْجِدُ

Uykuda sanırsın, öyle dalgın dolaşır... Uyku ihtiyacını
gideremedi, bu yüzden uyuyamaz.

Burada (الرَّيْبُ) “*ihtiyaç*” ile (الْإِزْتِيَابُ) “*şüphe*”; sükûn ve tatmin (itmi’nân) yokluğu ortak noktasında buluşmaktadır.

4.2. İdari ve Ahlaki Bağlamda Râib ve Mürîb Kavramları

1920| db

(الرَّيْبُ) terimi psikolojik alandan toplumsal-ahlaki alana intikal ederek; insan ile işler arasında bir ayırma ve sınıflandırma ölçütüne dönüşmektedir. Bu bağlamda ism-i fâil (رَائِبٌ) “*şüphe eden*” ve sıfat-ı müşebbehe (مُرِيبٌ) “*şüphe uyandıran*” türevleri, karşıdaki kişiye ya da olaya karşı takınılacak tavrı belirleyen semantik araçlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Hz. Ebû Bekir es-Sıddîk’ın (öl. 13/634) halife-sine vasiyetinde, zâhir (açık) olan ile (الرَّائِبُ) “*şüpheli*” olan arasında “ayrıştırma” esasına dayalı idari ve siyasi bir ilkenin tesis edildiği görülmektedir: “İşlerden açık (sabit) olana sarıl; onlardan (الرَّائِبُ) ‘*şüpheli*’ olandan sakın”⁵¹

Hastalığın (الْمُرِيبُ) “*şüphe/endişe uyandıran*” olarak nitelendirilmesi, onu salt organik bir rahatsızlık olmaktan çıkarıp, şiddetlenmesinden ya da ihanetinden çekinilen siyasi ve ahlaki bir hastalık mertebesine yükseltir. Bu bağlamda (الْمُرِيبُ), yanından emin olunamayan “gizli tehlike” anlamı taşır ki bu durum, şaire takiiye ve müdâhene (dalkavukluk/göz boyama) tutumunu dayatır. Buna

⁵⁰ Sakaffî, *Şerhu dîvânî Ümeyye b. Ebi’s-Salt*, 30.

⁵¹ Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbü’l-luga*, thk. Abdüsselâm Hârûn (Kahire: ed-Dâru’l-Misriyye - Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, 1384/1964), 15/254.

karşılık Câhiliye şiirinde, Sehl b. Zeyd el-Fezârî'de (الْمُرِيبُ) teriminin farklı bir anlamda kullanıldığını görmekteyiz. Burada terim; davranışlarıyla kendisini şüphe mahalli hâline getiren, böylece şairin sitemine veya ona karşı tavır almasına meşruiyet kazandıran kişiyi ifade etmektedir:⁵²

فَإِنْ أَعْتَبْتُ عَلَيْكَ، أَبَا نِزَارٍ فَتُعْتَبِنِي، فَكُلُّكَ لِي مُرِيبٌ

Sana darılsam, Ebû Nizâr, sen de darılırsın bana... Çünkü sende her şey kuşku veriyor bana.

4.3. Zaman ve Ölüm Bağlamında *Raybü'd-Dehr* Metaforu

Arap mirasında (ر ي ب) kökünün en yaygın ve derinlikli kullanımı, onun (الذَّهْرُ) “*zaman*” ve (الْمُنُونُ) “*ölüm*” kavramlarıyla kurduğu isim tamlamalarında karşımıza çıkmaktadır. Bu durum, (رَيْبُ الذَّهْرِ) “*zamanın sarsıntısı/çalkantısı*” ve (رَيْبُ الْمُنُونِ) “*ölümün musibeti*” şeklindeki tamlamalarda belirginleşmektedir. Bu ifadelerde şüphe duyulan veya sorgulanan şey ölümün varlığı yahut zamanın akışı değildir; zira ölüm kesindir ve zamanın değişkenliği kaçınılmazdır. Aksine bu tamlamalar, söz konusu kesinliğin insan hayatının istikrarında yol açtığı şiddetli çalkantıyı ifade etmektedir. Dolayısıyla (رَيْبُ الذَّهْرِ), insanı ansızın saran bir âkıbet kaygısıdır. Nitekim Rü’be b. el-Accâc (öl. 145/762), Ezârika fitnesinin sonunu tasvir ederken, yaşananların (الْبَائِقَاتُ رَيْبُهَا رَيْسٌ) “*şiddetli ve karmaşık bir sarsıntı*” olan “*büyük belalar/felaketler*” arasında yer aldığını şu şekilde ifade etmektedir:⁵³

وَبَائِقَاتُ رَيْبُهَا رَيْسٌ وَأَوْفَضَ عَنْهَا أَمْرُهَا الْمَرْجُوسُ

Öyle belâlar ki, kargaşası pek şiddetli ve karışık... Onların o karmakarışık işleri de dağılıp gitti / yok olup gitti.

4.4. Zihinsel Bir Tutukluk Hâli Olarak el-İrtiyâb

Bilgi düzeyinde (الِإِرْتِيَابُ) “*şüpheye düşme/kararsızlık*”, delillerin birbirine denk oluşu (tekâfû-i edille) ya da kapalılığından kaynaklanan zihinsel bir duraksama ve felç hâli olarak belirir; bu da karar

⁵² Selâme Abdullah es-Süveydî, *Şi’ru kabîleti Zübyân* (Doha: Matbûâtü Câmîati Katar, 1991), 468.

⁵³ Abdillâh Rü’be b. el-Accâc, *Şerhu dîvânî Rü’be b. el-Accâc*, thk. Dâhî Abdülbâkî Muhammed (Kahire: Mecmau’l-Lugati’l-Arabiyye, 1429/2008), 3/312-313.

vermeyi ya da hakikate ulaşmayı bütünüyle engellemektedir. Zül'-Isba' el-Advânî (öl.[?]/590), insanların ayrılığa düşüp ihtilaf etmesini doğrudan Allah'ın kudretinden (الرَّزْبُ) “şüphe etmelerine”, yani mutlak irade hakkında kuşkuya kapılmalarına bağlar:⁵⁴

ذَلِكَ مِنْ رَبِّهِمْ يَغْدِرُهُ مَا شَاءَ مِنْ غَيْرِ هَيْبَةٍ صَنَعَا

Bu durum, onların Allah'ın kudretinden şüpheye düşmeleri yüzündendir... Hâlbuki O, hiç kimseden çekinmeden dilediğini yapandır.

Vahiy bağlamında ise el-Kattâl el-Kilâbî, mesajında ya da şiirinde (الْيَقِينُ) “kesinlik” sıfatını, ondan (الْإِيتَابُ) “şüphe” olgusunu nefyedererek (olumsuzlayarak) pekiştirmektedir. Bu amaçla (لَيْسَ بِالْمُرْتَابِ) “şüpheli olmayan/şüpheye yer bırakmayan” ifadesini kullanır. Kastedilen şey, söz konusu mesajın şüphe mahalli olmadığı, aksine apaçık bir hakikat olduğudur: “Ve şüpheye mahal bırakmayan (kesin) bir fısıltıyla fısıldadım”⁵⁵

1922| db

4.5. İnancı ve Sadakati İfsat Eden Bir Süreç Olarak el-İstirâbe

(الِاسْتِرَابُ) lafzının “şüpheyi talep etme ya da şüphe hissetme” anlamı, insan ilişkilerinin sınılandığı alanda daha da derinleşir. Şüphe arayışının sadece siyasi itaat bağlarını değil, kişiler arası güven ve sadakati de nasıl zehirlediği klasik metinlerde sıkça işlenmiştir. Nitekim Şerîf el-Murtazâ'da (öl. 436/1044) bu kavramın derin psikolojik bir kullanımını görmekteyiz. Şair, (الْمُرْتَابُ) “tereddüt içindeki şüpheli kimsenin” aşkıta hayra nail olamayacağını, sadakatle kurulmuş ilişkilerin mutlaka rîbeden (şüpheden) arınmış olması gerektiği hükmüne bağlamaktadır:⁵⁶

أَجْبُكُ، يَا لَمَيَّاءُ، مِنْ غَيْرِ رِيَّةٍ وَلَا خَيْرٍ فِيمَا جَاءَهُ الْمُرْتَابُ

Seni seviyorum Lemyâ, tertemiz bir sevgiyle, şüphesiz..
Şüpheyle yoğrulmuş şüphelinin gönül verdiği şeyde hayır yoktur.

⁵⁴ Hursân b. el-Hâris el-Advânî Zül'-İsba', *Dîvânu Zül'-İsba' el-Advânî*, thk. Abdülvehhâb Muhammed Ali el-Advânî - Muhammed Nâyif ed-Duleymî (Musul: Matbaatü'l-Cumhûr, 1395/1975), 56.

⁵⁵ Kilâbî, *Dîvânu'l-Kattâl el-Kilâbî*, 36.

⁵⁶ Ebü'l-Kâsım Ali el-Murtazâ, *Dîvânu'sh-Şerîf el-Murtazâ*, thk. Muhammed Altuncî (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1418/1998), 1/88.

Buradaki (الْمُرْتَبِ), duygusunda samimiyetten yoksun olan, bir ilişkiye bozulmuş bir niyetle giren veya inançtan/güvenden arınmış bir kalple hareket eden kimsedir. (الرَّيْبَةُ) “şüphe”; nasıl ki inancı ifsat ediyorsa aşkı ve sadakati de aynı şekilde bozar. (الْيَقِينُ) “kesinlik” ve ihlâs ise her ikisinin de temel sıhhat şartıdır.⁵⁷

Sonuç

Bu araştırmada, Arap dilinde şüphe olgusunu karşılayan (ر ي ب) kökünün anlamsal serüveni tarihsel bir düzlemde incelenmiş ve kavramın salt epistemolojik bir tereddüdün ötesinde, çok katmanlı varoluşsal bir duruma işaret ettiği ortaya konulmuştur. Araştırmanın başlangıcında belirlenen anlamsal dönüşüm evrelerine dair sorular ekseninde elde edilen bulgular; kelimenin başlangıçta fiziksel bir sarsıntı ve biyolojik bir ihtiyaçtan hareket ettiğini, zamanla ölüm ve kader karşısında duyulan ontolojik bir kaygıya evrildiğini göstermektedir.

İslam’ın doğuşuyla beraber bu kavram; inanç ve nifak ekseninde (irtiyâb) itikadi bir norma, fıkıh literatüründe ise nesebin muhafazasına (el-mürtâbe) yönelik usûlî bir ölçüte dönüşmüştür. Dilin, inanç ve hukuk sistemlerinin inşasındaki kurucu rolü bu evrede açıkça görülmektedir. Modern dönemde ise Batı menşeli felsefi kuşkuculuğu (er-raybiyye) ve psikolojik krizleri (paranoya/aşırı kuşkuculuk) karşılayacak biçimde yaşanan anlam genişlemesi, (ر ي ب) kökünün tarihsel süreçteki dinamik yapısını teyit etmektedir.

Kök temelli semantik analiz yönteminin; edebiyat, kelâm, fıkıh ve felsefe disiplinleriyle entegre biçimde kullanılması, kavramların tarihsel süreçte kazandığı kurumsal anlamların bütüncül bir perspektifle anlaşılmasına imkân tanımıştır. Araştırma verileri ışığında, Arap-İslam aklında şüphenin (rayb) salt bir bilgi eksikliğinden ziyade; kurulu nizamın kargaşaya dönüşme tehlikesi, içsel bir sarsıntı ve varoluşsal bir huzursuzluk şeklinde algılandığı tespit edilmiştir.

Araştırmanın metodolojik kapsamı; temel olarak klasik şiir divanları, dinî metinler, fıkıh eserleri ve belirli modern düşünce metinleriyle sınırlandırılmıştır. Tasavvuf veya mezhepler tarihi gibi

⁵⁷ Hasan Selim Kıroğlu, “Tabu Kelimelerin, Hz. Peygamber’in Kinâyeli Anlatımlarının Nezaketli İfadesi Kapsamında Belağat Açısından Değerlendirilmesi”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (Erişim 31 Aralık 2025), 521-538.

diğer İslami disiplinlerdeki ayrıntılı kullanımlar inceleme dışında tutulmuştur. Bu durumdan hareketle, gelecek çalışmalarda (ر ي ب) kökünün Sûfî hikmeti ve mistik tecrübedeki yeri üzerine müstakil incelemeler yapılması mümkündür. Ayrıca, şüphe kavram dizgesinde yer alan (الشك) “şekk” ve (الظن) “zan” gibi yakın anlamlı diğer köklerin (ر ي ب) ile eş zamanlı ve art zamanlı mukayeseli analizlerinin gerçekleştirilmesi, Arap-İslam düşüncesindeki belirsizlik, güvensizlik ve kaygı olgularının daha kapsamlı biçimde haritalandırılmasına ciddi bir katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

- Âmili, Zeynep binti Ali b. Hüseyin b. Ubeydullah b. Hasan b. İbrahim b. Muhammed b. Yusuf Fevvâz el-. *ed-Dürri'l-menşûr fî tabakâti rabbâti'l-hudûr*. Kahire: el-Matbaatü'l-Kübra el-Emiriyye, 1894.
- Ânî, Şucâ' Müslim el-. *Kırâ ât fi'l-edeb ve'n-nakd*. Şam: İttihâdü'l-Küttâbi'l-Arab, 1999.
- Azm, Sâdık Celâl el-. *Dirâsât fi'l-felsefeti'l-garbiyyeti'l-hadîse*. Beyrut: Cedâvil li'n-Neşr, 2013.
- Beyhakî, Ahmed b. el-Hüseyin b. Alî el-. *es-Sünenü'l-kebir*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. Kahire: Merkezu Hecer, 1432/2011.
- Bişâre, Azmi. *ed-Dîn ve'l- 'almâniyye fî siyâkin târihi*. Beyrut: el-Merkezü'l-Arabî li'l-Ebhâs, 2011.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâîl el-. *el-Câmi 'u's-sahîh*. thk. Muhibbüddîn el-Hatîb - Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Kahire: ed-Dâru's-Selefiyye, 1400/1980.
- Câhiz, Amr b. Bahr b. Mahbûb el-. *Kitâbü'l- 'Usmâniyye*. thk. Abdüsselâm Hârûn. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1411/1991.
- Cevâhiri, Muhammed Mehdî el-. *el-A 'mâlû's-şi 'riyyetü'l-kâmile*. thk. İsmâ Abdülfettâh. Kahire: Mektebetü Cezireti'l-Verd, 1421/2001.
- Cezerî, İzzeddin İbnü'l-Esir Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed el-. *Usdü'l-gâbe fî ma 'rifeti's-şahâbe*. thk. Ali Muhammed Muavviz - Adil Ahmed Abdülmevcud. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994.
- Cürcânî, Kâdî'l-kudât Ebü'l-Hasen Alî el-. *el-Vesâta beyne'l-Mütenebbî ve husûmihi*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim - Ali Muhammed el-Bicâvî. Kahire: Matbaatü İsâ el-Bâbî el-Halebî, 1386/1966.
- Dârimî, Abdullâh b. Abdîrrahmân ed-. *Müsnedü'd-Dârimî*. thk. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî. Riyad: Dâru'l-Muğnî, 1421/2000.
- Dostoyevski, Fyodor Mihayloviç. *el-Ebleh*. çev. Sâmî b. Misbâh ed-Drûbî. Beyrut: Dâru İbn Rüşd, 1407/1987.
- Duran, Büşra Nur vd. “Academic Discourses On Women In The Context Of Islamic Law: A Bibliometric Approach”. *De Jure* 17/1 (2025). https://www.researchgate.net/publication/393128238_Academic_Discourses_On_Women_In_The_Context_Of_Islamic_Law_A_Bibliometric_Approach
- Duran, Büşra Nur. “İslam Ceza Hukukuna göre Adli Tıp ve Maddî Delil, yazar Şevket Pekdemir”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47 (Aralık 2019). <https://dergipark.org.tr/tr/pub/omuifd/article/633577>
- Ebû Nuvâs, el-Hasen b. Hânî'. *Dîvânu Ebî Nuvâs*. thk. Ahmed Abdülmecîd el-Gazâlî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1372/1953.

- Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhîm. *İhtilâfu Ebî Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ*. thk. Ebû'l-Vefâ Muhammed el-Efgânî. Kahire: Matbaatü'l-Vefâ, 1357/1938.
- Efendi, Mustafa Sabri. *Mevkîfu'l-'akl ve'l-'ilm ve'l-'âlim min Rabbi'l-'âlemîn*. Beyrut: Dâru İhyâ't-Türâsî'l-Arabî, 1994.
- Enes, Ebû Abdillâh Mâlik b. *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*. thk. Ebû Saîd Abdüsselâm b. Saîd (Sahnûn) et-Tenûhî. Kahire: Matbaatü's-Saâde, 1323/1905.
- Esedî, Abîd b. el-Ebras b. Hanş b. Mâlik el-. *Dîvânu 'Abîd b. el-Ebras*. thk. Hüseyin Muhammed Nassâr. Kahire: Şeriketü Mektebe ve Matbaati Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1377/1957.
- Ezherî, Muhammed b. Ahmed el-. *Tehzîbü'l-luga*. thk. Abdüsselâm Hârûn. Kahire: ed-Dâru'l-Misriyye - Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî, 1384/1964.
- Ferâhîdî, Halîl b. Ahmed b. Amr el-. *Kitâbü'l-'Ayn*. thk. Mehdi el-Mahzûmî - İbrâhîm es-Sâmerrâî. Kahire: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 1400/1980.
- Hansâ, Tumâdır bint Amr el-. *Dîvânu'l-Hansâ*. thk. Sa'eb eş-Şeybânî - Enver Ebû Süveylim. Amman: Dâr Ammâr, 1409/1988.
- İbâdî, Adî b. Zeyd b. Hammâd b. Zeyd el-. *Dîvânu 'Adî b. Zeyd el-İbâdî*. thk. Muhammed Cebbâr el-Muaybid. Bağdat: Şeriketü Dâri'l-Cumhûriyye, 1385/1965.
- İbn Manzûr, Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî. *Lisânü'l-'arab*. thk. Komisyon. Beyrut: Dâr Sâdır, 1414/1994.
- İbni Faris, Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed. *Mu'cemu mekâyisi'l-luğa*. thk. Abdusselam Muhammed Harun. Kahire: Matbaatu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1392/1972.
- İbnü'r-Rûmî, Alî b. el-Abbâs. *Dîvânu İbnî'r-Rûmî*. thk. Hüseyin Muhammed Nassâr. Kahire: Matbaatü Dâri'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 1401/1981.
- Kalkaşendî, Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-. *Subhu'l-a mâ fî sinâ'ati'l-inşâ*. Kahire: Matbaatü Dâri'l-Kütübî'l-Misriyye, 1913.
- Kara, Mustafa. "Kur'an'da Zann Kavramı". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/19 (Haziran 2011). <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hititilahiyat/article/100698>
- Kıroğlu, Hasan Selim. "Arap Dilcisi ve Hanefî Fakihî Hüsameddin Es-Signâki'nin Arap Diline Dair Görüşleri". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 23/2 (30 Eylül 2023), 739-762. <https://doi.org/10.33415/daad.1308787>
- Kıroğlu, Hasan Selim. "Arap Dili Belağatında Tevcih Sanatı". *Journal of Language Research* 7/1, 111-124. Erişim 01 Ocak 2025. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/jlr/article/1386402>
- Kıroğlu, Hasan Selim. "Tabu Kelimelerin, Hz. Peygamber'in Kinâyeli Anlatımlarının Nezaketli İfadesi Kapsamında Belağat Açısından Değerlendirilmesi". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 521-538. Erişim 31 Aralık 2025. <https://doi.org/10.17120/omuifd.1329461>
- Kilâbî, Kâmil b. Mezrâ el-Kattâl el-. *Dîvânu'l-Kattâl el-Kilâbî*. thk. İhsân b. Rüşdî b. Ahmed Abbâs. Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1381/1961.
- Köklüdağ, Mehmet. "Mecaz Fenomeni Üzerine Yapısal ve Semantik Bir Analiz". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51 (27 Aralık 2021). <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2029811>
- Kûfî, Ahmed b. A'sem (İbn A'sem) el-. *Kitâbü'l-fütûh*. thk. Ali Şîrî. Beyrut: Dâru'l-Advâ, 1411/1991.
- Muaynî, Abdülhamîd b. Abdillâh el-. *Şi'ru Benî Temîm fî'l-'asri'l-câhilî*. Büreyde: Menşûrâtü Nâdî el-Kasîm el-Edebî, 1402/1982.
- Murakkış el-Asgar, Rebîa b. Süfyân. *Şi'ru'l-Murakkış el-Asgar*. thk. Nûrî Hammûdî el-Kaysî. Bağdat: Mecelletü Külliyyeti'l-Âdâb (Câmiatü Bağdâd), 1390/1970.
- Murtazâ, Ebû'l-Kâsım Alî el-. *Dîvânu's-Şerîf el-Murtazâ*. thk. Muhammed Altuncî. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1418/1998.
- Mustafa, Âdil. *Savtu'l-a mâk*. Windsor: Müessesetü Hindâvî, 2017.

- Necâşî, Kays b. Amr b. Mâlik en-. *Dîvânu'n-Necâşî el-Hârisî*. thk. Sâlih el-Bekkârî. Beyrut: Müessesetü'l-Mevâhib, 1412/1991.
- Özata, Havva. "Kur'an'da Rayb Kelimesinin Semantik Analizi". *İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (2011).
<https://makale.isam.org.tr/server/api/core/bitstreams/bf54b965-afe6-4ccd-aedf-a4bfb4b5e33/content>
- Özüdoğru, Bekir. "Helal Değildir/ لَا حِلَّ Kalıbıyla Başlayan Hadis Metinleri Üzerine Lafız ve Anlam Eksenli Bir Analiz" 53 (Aralık 2022).
<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2682932>
- Rü'be b. el-Accâc, Abdillâh. *Şerhu dîvânî Rü'be b. el-Accâc*. thk. Dâhî Abdülbâkî Muhammed. Kahire: Mecmau'l-Lugati'l-Arabiyye, 1429/2008.
- Sakafî, Ümeyye b. Abdillâh b. Ebî's-Salt es-. *Şerhu dîvânî Ümeyye b. Ebî's-Salt*. thk. Seyfeddîn el-Kâtib - Ahmed îsâm el-Kâtib. Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayât, 1400/1980.
- Sükkerî, el-Hasan b. el-Hüseyin es-. *Dîvânu'l-Hüzelîyyîn*. thk. Ahmed Muhammed ez-Zeyn. Kahire: Matbaatü Dâri'l-Kütübi'l-Misriyye, 1415/1995.
- Süveydî, Selâme Abdullah es-. *Şi'ru kabîleti Zübyân*. Doha: Matbûâtü Câmîati Katar, 1991.
- Süyûtî, Celâleddîn Abdurrahmân es-. *Hüsnü'l-muhâdara fî târîhi Mısır ve'l-Kâhire*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1387/1967.
- Şâfiî, Ebü Abdillâh Muhammed b. İdrîs eş-. *el-Ümm*. thk. Rifat Fevzî Abdülmuttalib. Mansûre: Dâru'l-Vefâ, 1422/2001.
- Teebbeta Şerran, Sâbit b. Câbir b. Süfyân el-Fehmî. *Dîvânu Te'ebbeta Şerran ve ahhâruhû*. thk. Ali Zülfikar Şâkir. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1404/1984.
- Ubeyd, Ahmed Muhammed. *Şu'arâ'u Umân fî'l-Câhiliyye ve sadri'l-İslâm*. Ebûzabî: el-Mecmau's-Sekâfî, 2000.
- Ukaylî, Beşşâr b. Bürd b. Yercûh el-. *Dîvânu Beşşâr b. Bürd*. thk. İhsân b. Rüşdî b. Ahmed Abbâs. Beyrut: Dâru Sâdır, 1396/1976.
- Uzrî, Cemîl b. Abdillâh (Cemîl-i Buseyne) el-. *Dîvânu Cemîl (Şi'ru'l-hubbî'l-Uzrî)*. thk. Hüseyin Muhammed Nassâr. Kahire: Mektebetü Mısır - Dâru Mısır, 1387/1967.
- Uzrî, Urve b. Hizâm b. Muhâcir b. Mâlik el-. *Dîvânu 'Urve b. Hizâm*. thk. Antuvan Muhsin el-Kavvâl. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1416/1995.
- Yakût, İsmail. "Semantik Analizler Işığında Kur'an'da 'Reyb' ve 'Yakîn' Kavramları". *Kelam Araştırmaları* 2/1 (2003). <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/179660>
- Zü'l-İsba', Hursân b. el-Hâris el-Advânî. *Dîvânu Zî'l-İsba' el-Advânî*. thk. Abdülvehhâb Muhammed Ali el-Advânî - Muhammed Nâyif ed-Duleymî. Musul: Matbaatü'l-Cumhûr, 1395/1975.

